

Percepcija turizma i njegovih učinaka na malim jadranskim otocima – studije slučaja Zlarina i Krapnja u Hrvatskoj

Nevena Grabovac, Dubravka Spevec^{1*}, Ivan Šulc¹

¹ Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Trg Marka Marulića 19/II, 10000, Zagreb, Hrvatska / University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography, Zagreb, Croatia, e-mail: grabovac.nevena@gmail.com, dspevec@geog.pmf.hr, isulc@geog.pmf.hr, <https://orcid.org/0000-0001-9168-5671>, <https://orcid.org/0000-0002-3810-7220>

* Dopisni autor / Corresponding author

DOI: 10.15291/geoadria.4527

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 17-9-2024

Prihvaćeno / *Accepted*: 15-11-2024

Autori zadržavaju autorska prava nad svojim radom i pravom na objavljivanje bez ograničenja. Rad se licencira pod CC BY licencom što znači da članci mogu biti ponovno korišteni i distribuirani bez ograničenja dokle god je izvorni sadržaj ispravno citiran.

Turizam na malim hrvatskim otocima, u uvjetima intenzivne depopulacije, počinje se razvijati znatno kasnije nego na susjednom kopnu. Razvoj turizma odvijao se uglavnom endogeno, privatnim inicijativama i temeljio se na privatnom smještaju uz izrazito malo hotela i kampova. S obzirom na specifične male otočne zajednice i ekonomske sustave, ciljevi rada su utvrditi stupanj povezanosti ekonomskih aktivnosti lokalnog stanovništva s turizmom i istražiti percepciju turizma i njegovih prostornih učinaka na malim hrvatskim otocima. Za studije slučaja uzeti su otoci Zlarin i Krapanj iz skupine šibenskih otoka, koji su relativno blizu kopnu i prometno su dobro povezani s regionalnim centrom Šibenikom. Istraživanje je provedeno primjenom desk metoda i terenskog istraživanja s anketnim istraživanjem lokalnog stanovništva koje na otocima boravi stalno, sezonski ili povremeno. Rezultati pokazuju da, unatoč snažno percipiranim učincima turizma na otoke (okolišnim, ekonomskim i socio-kulturnim), lokalno stanovništvo ima pozitivan stav prema turizmu i njegovim dobrobitima te žele njegov daljnji rast.

Ključne riječi: prostorni učinci turizma; percepcija lokalnog stanovništva; mali otoci; Zlarin; Krapanj; Hrvatska; Sredozemlje

---

UVOD

Hrvatska je, s otočjem koje se sastoji od 1246 otoka, otočića, hridi i grebena (Duplančić Leder i sur., 2004), jedna od najrazvedenijih sredozemnih i europskih država. Otoci višestruko povećavaju ukupnu duljinu obale hrvatske; od ukupno 6278 km obale, čak 4398 ili 70,1 % odnosi se na obalu otoka (Državni zavod za statistiku, 2022c). U odnosu na druge razvedene sredozemne države, hrvatski otoci u europskim okvirima površinom su razmjerno mali (najveći je Cres s 405,7 km²) i na njima ukupno živi tek 120 434 stanovnika ili 3 % stanovništva Hrvatske 2021. (Registar otoka, 2024). Od ukupnog broja naseljeno je tek 50 otoka, od čega najviše stanovnika (19 916) ima Krk (Registar otoka, 2024). Očuvani prirodni okoliš i kulturna baština u uvjetima dominantnog ljetnog odmorišnog turizma u Hrvatskoj predstavljaju izvanredni turistički i razvojni resurs.

Turizam na hrvatskim otocima odvija se u uvjetima intenzivne depopulacije, koja započinje još prije Prvoga svjetskog rata, a intenzivira se nakon Drugoga svjetskog rata (Nejašmić, 1992, 1999b). Smanjenje broja stanovnika i starenje stanovništva značajno slabe demografsku osnovu i razvojne šanse otoka (Nejašmić, 1998, 1999a; Nejašmić & Mišetić, 2006). Ti procesi posebno pogađaju male naseljene otoke, na kojima se turizam manjeg opsega razvija kasnije nego na kopnu, ima veliku društveno-gospodarsku važnost i preklapa se s vikendaštvom (Brkić Vejmelka & Pejdo, 2008; Faričić & Mikuličić, 2010; Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013).

Istraživanje se bavi određivanjem stupnja ekonomske ovisnosti lokalnog stanovništva na malim hrvatskim otocima o turizmu te njihovom percepcijom turizma i njegovih učinaka. Uzimajući otoke Zlarin i Krapanj kao studije slučaja, ciljevi rada su: (1) utvrditi stupanj povezanosti ekonomskih aktivnosti lokalnog stanovništva s turizmom u malim otočnim zajednicama i (2) istražiti percepciju turizma i njegovih prostornih učinaka na malim hrvatskim otocima.

Otoci Zlarin i Krapanj spadaju u šibensku skupinu otoka (unutar sjevernodalmatinskog otočja) i administrativno pripadaju gradu Šibeniku. Oba predstavljaju priobalne otoke, smještene u prvom nizu uz obalu – Zlarin je od najbližeg kopna udaljen 1,3 km, a Krapanj tek nešto više od 300 m (Google Earth, 2022). Oba otoka su vrlo mala; Zlarin s površinom od 8,05 km² i duljinom obale od 20,2 km, a Krapanj s tek 0,36 km² i obalom dugom 3,6 km (Duplančić Leder i sur., 2004). Otoci su pretežno vapnenačke građe; Zlarin se sastoji od dva vapnenačka grebena najviše visine 169 m i dolomitnom udolinom smještenom između njih, a Krapanj

predstavlja vrlo nisku zaravan. Na otocima nema površinskih voda, stoga pitku vodu dobivaju podmorskim vodovodom s kopna, no još uvijek nemaju izgrađen kanalizacijski sustav.

Oba otoka imaju vrlo mali broj stanovnika (na Zlarinu je 2021. utvrđeno 293 stanovnika, a na Krapnju 166) (Državni zavod za statistiku, 2023) i obilježava ih dugotrajna i intenzivna depopulacija. Trenutačni broj stanovnika tek je mali dio nekadašnje otočne populacije – na Zlarinu je 1921. godine živjelo čak 1980 stanovnika (Državni zavod za statistiku, 2005). Za Krapanj se ne može odrediti trenutak populacijskog maksimuma jer je sve do 1971. godine otoku pribrajano stanovništvo obalnog naselja Brodarica. Godine 1981., na kraju razdoblja najvećeg iseljavanja poslije Drugoga svjetskog rata, na Zlarinu je živjelo 399 stanovnika, a na Krapnju 263 (Državni zavod za statistiku, 2005). Do 2021. taj je broj na Zlarinu dodatno smanjen 26,6 %, a na Krapnju 36,9 %. U posljednja dva desetljeća na Zlarinu je depopulacija zaustavljena te se bilježi blagi populacijski rast (6,1 %), mahom zbog doseljavanja starijeg stanovništva u mirovini (Tab. 1.). Nepovoljna višedesetljetna demografska kretanja na oba istraživana otoka u velikoj su mjeri promijenila dobnu strukturu te imaju karakteristike izrazito ostarjelih populacija (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Godine 1981. više od trećine populacije otoka Zlarina (36,1 %) bilo je starije od 65 godina (indeks starosti 480,0) dok je udio mladih (0 – 14) bio na razini od 7,5 %. Krapanj je te iste godine imao tek neznatno povoljniju dobnu strukturu – udio starih 65 godina i više bio je 27,7 % (indeks starosti 363,3), dok je mladih 0 – 14 godina bilo 7,6 % (Republički zavod za statistiku, 1982). Prema podacima zadnjeg popisa stanovništva 2021., izrazito ostarjeli dobni sastav stanovništva posebno je izražen na Zlarinu, gdje staro stanovništvo (47,8 % populacije) brojčano nadmašuje čak i zrelo stanovništvo (46,8 %), uz iznimno mali udio mladih (5,5 %). Iako je situacija na Krapnju malo manje nepovoljna, staro stanovništvo čini čak trećinu populacije otoka (33,7 %), a udio mladih je tek 11,4 %. Na vrlo nepovoljni dobni sastav, koji se odražava i na ekonomsku aktivnost otoka, upućuju i izrazito visoki pokazatelji ostarjelosti – broj starih na Zlarinu nadmašuje broj mladih čak devet puta (indeks starosti 875,0), a na Krapnju tri puta (294,7) (Tab. 1.).

Tablica 1. Demografski pokazatelji otoka Krapnja i Zlarina 2021. godine**Table 1** Demographic indicators of islands Krapanj and Zlarin in 2021

	KRAPANJ	ZLARIN
Broj stanovnika / Population	166	293
Mlado stanovništvo (0 – 14 g.) (%) / Young population (0-14 years) (%)	11,4	5,5
Zrelo stanovništvo (15 – 64 g.) (%) / Adult population (15-64 years) (%)	54,8	46,8
Staro stanovništvo (65 i više g.) (%) / Old population (65 and above) (%)	33,7	47,8
Indeks starosti / Age index	294,7	875,0
Koeficijent dobne ovisnosti starih / Old age dependency coefficient	61,5	102,2
Koeficijent maskuliniteta / Sex ratio (men per 100 women)	84,4	109,3

Izvor / Source: Državni zavod za statistiku / Croatia Bureau of Statistics (2005, 2013, 2023)

Mali broj stanovnika na otocima održava se i u malom broju funkcija. Na Krapnju i Zlarinu postoje područne škole od 1. do 4. razreda koje pohađa vrlo malo djece, a u više razrede odlaze u matične škole na kopnu (u Šibeniku i Brodarici). Na svakome od njih postoje i ambulante obiteljske medicine u koje liječnik dolazi s kopna jedanput ili više puta tjedno. U vrijeme istraživanja ljekarni na otocima nije bilo, kao ni poslovnica banaka, nego su postojali tek bankomati. Na Zlarinu se nalazi poštanski ured, a na Krapanj dolazi poštar s kopna. Od funkcije opskrbe postoje jedino trgovine prehrambenim namirnicama (po jedna na svakom otoku), a sve ostale potrebe lokalno stanovništvo zadovoljava na kopnu. Stoga, prema Lukićevoj (2009) klasifikaciji, naselja Zlarin predstavlja lokalni centar (naselje 5. reda centraliteta), a Krapanj nema nikakvu razinu centraliteta. Krapanj, koji je od kopna udaljen tek nekoliko minuta brodom, povezan je brodomskom linijom Krapanj – Brodarica s 15 polazaka dnevno radnim danom i dodatne dvije u kasnim večernjim satima ljeti (Turistička zajednica Krapanj-Brodarica, 2022). Zlarin dotiče trajektna linija Šibenik – Zlarin – Obonjan – Kaprije i brodska linija Vodice – Prvić – Zlarin – Šibenik, s frekvencijom 4 – 5 polazaka dnevno radnim danom izvan sezone i 7 – 8 puta u sezoni, uz trajanje plovidbe od 30 minuta do Šibenika (Turistička zajednica Zlarin, 2022). Na oba otoka nije dopušten promet motornim vozilima.

TEORIJSKI PRISTUP

Masovni i alternativni (održivi) turizam

U raspravama o razvoju ljetnoga odmorišnog turizma na Europskom Sredozemlju i sredozemnim otocima često se suprotstavljaju koncepti masovnog i alternativnog turizma (Vidučić, 2001; Zlatar, 2010). Pod pojmom masovnog turizma podrazumijevaju se putovanja u

kojima je zastupljen velik broj sudionika koji najčešće putuju organizirano, uglavnom u paket aranžmanima u organizaciji turoperatora ili turističkih agencija (Bramwell, 2003). Sadržaj turističkih paketa je uniformiran i standardiziran, temeljen na jednostavnom i jeftinom turističkom proizvodu koji osigurava veliki obujam turističkog prometa, pretežno u okviru ljetnoga odmorišnog (kupališnog) turizma (turistički proizvod sunce i more ili 3S – *sun, sea, sand*) i skijališnog turizma (Čavlek i sur., 2011). To omogućuje uključivanje u turistička kretanja i turistima srednjih i nižih platnih sposobnosti, posebno iz urbano-industrijskih područja, ali i generira visoku sezonalnost s obzirom na raspored godišnjih odmora (Bramwell, 2003; Čavlek i sur., 2011; Page, 2009). Masovni ljetni odmorišni turizam obilježava koncentracija turističkih objekata i visok pritisak turista u manjem broju destinacija, visoki brojčani omjer turista i lokalnog stanovništva te pritisak na prirodne resurse i vrijednosni sustav lokalne zajednice (Bramwell, 2003; Čavlek i sur., 2011; Page, 2009). Neslućeni rast masovnog turizma od 1950-ih ubrzo uzrokuje negativne pojave, posebno u preopterećenosti prometa i degradaciji okoliša (Čavlek i sur., 2011), zbog čega vrlo brzo poprima negativne konotacije.

Stoga se početkom 1980-ih, kao protuteža masovnom turizmu javlja koncept alternativnog turizma, koji ubrzo zamjenjuje pojam održivog turizma, nastao usvajanjem postulata održivog razvoja u turizmu (Triarchi & Karamanis, 2017). Održivi turizam je oblik turističkog razvoja koji pametno koristi i čuva resurse radi zadržavanja njihove dugotrajne opstojnosti te minimizira svoje negativne učinke i maksimizira pozitivne učinke (Weaver, 2006). Iako idealtipska obilježja alternativnog (održivog) turizma suprotstavljena masovnom turizmu često nemaju uporište u stvarnosti, pozitivan pomak predstavljaju tendencije prema manjem broju sudionika, segmentaciji turističkog tržišta i smanjenju negativnih okolišnih i socijalnih učinaka turizma (Triarchi & Karamanis, 2017).

Masovni i održivi turizam često se percipiraju kao dijametralno suprotni, s oprečnim trendovima razvoja (loš i dobar) te jasno izraženom granicom (Clarke, 1997; Cooper & Hall, 2008), no u stvarnosti čine kontinuum (Hall, 2005; 2008). Prikladnost koncepta masovnog turizma često ovisi o obilježjima destinacije, pri čemu se u dijelu destinacija masovni turizam pokazao održivim (Bramwell, 2003; Butcher, 2003). S druge strane, alternativni turizam ne može egzistirati bez korištenja dijela infrastrukture namijenjene masovnom turizmu (npr. veće zračne luke) (Weaver, 2006).

Turizam na sredozemnim otocima

Iako razvoj turizma u većini europskih sredozemnih destinacija započinje još sredinom 19. st. u okviru ekskluzivnog turizma privilegiranih slojeva, u okviru zdravstvenog turizma i višemjesečnog boravka europske elite na sjevernim obalama Sredozemlja u hladnijem dijelu godine, najsnažniji razvoj turizma započinje nakon Drugoga svjetskog rata u okviru masovnoga ljetnog odmorišnog turizma (Williams, 2009). U otočnim državama vlasti planski potiču razvoj turizma radi diversifikacije gospodarstva nakon stjecanja neovisnosti ili autonomije (npr. na Cipru ili Sardiniji) (Akis i sur., 1996; Ioannides, 2001; Pulina & Biagi, 2006). Na Malti nakon stjecanja neovisnosti 1964. do izražaja dolazi sve veća ovisnost o turizmu pa se stimuliraju ulaganja u hotele i turizam općenito (Chapman & Speake, 2011). Brzi razvoj masovnoga ljetnog odmorišnog turizma temelji se na privlačenju širokih slojeva turista, a s tim je povezana snažna ekspanzija hotelskih i ostalih smještajnih kapaciteta (Andriotis, 2006a; Chapman & Speake, 2011; Ioannides, 2001). Omasovljenje turizma vezano je uz otvaranje međunarodnih zračnih luka na otocima, razvoj charter letova (kasnije i niskotarifnih) i paket aranžmana (Andriotis, 2006a).

Novi smještajni objekti isprva se grade najvećim dijelom u otočnim obalnim gradovima, a zatim i izvan njih uz obalu, što dovodi do snažne obalne izgradnje u obliku vrpce (*strip development*) i fizionomske transformacije prostora (Andriotis, 2006a). Pod utjecajem turizma mijenja se lokalna ekonomija; smanjuje se broj poljoprivrednog stanovništva, rastu prihodi i povećava se broj tvrtki vezanih uz turizam i popratne djelatnosti (Andriotis, 2006a). U vrlo kratkom vremenu mala ruralna naselja se urbaniziraju pod utjecajem turizma, prihvatni kapacitet prostora se dostiže ili čak nadmašuje (Andriotis, 2006a), a sve vidljivi postaj oštećenje prostora i gubitak socijalne ravnoteže (Pulina & Biagi, 2006). Razvoj turizma u početku u značajnom dijelu otočnih destinacija ne prati kvalitetno prostorno i turističko planiranje (Butler, 1980), zbog čega negativni okolišni, sociokulturni i ekonomski učinci umanjuju atraktivnost destinacija kod dijela potencijalnih turista koji odabiru manje transformirane prostore (Andriotis, 2001; 2003; 2004; 2006a; 2006b; Casasnovas & Sanso-Rosselló, 2010; Chapman & Speake, 2011; Garay & Cànoves, 2011; Erotokritakis & Andriotis, 2006; Oreja Rodríguez i sur., 2008).

U literaturi se često neopravdano prenaplašava opadanje ljetnog odmorišnog turizma na Sredozemlju i njegova transformacija u druge oblike turizma. Radi se ponajprije o oscilacijama i manjem relativnom rastu u odnosu na druge oblike turizma, koji su se i ranije prakticirali, ali su imali marginalnu ulogu (Bramwell, 2003). Južnoeuropske turističke regije izrazito su

diferencirane što se tiče kapitalne infrastrukture, prirodnog i izgrađenog krajolika te rekreacijskih aktivnosti, stoga su već i ranije privlačile turiste različite motivacije (Jenner & Smith, 1992). No strah od mogućeg opadanja potiče destinacije na turističko planiranje i diversifikaciju turističkog proizvoda *sunce i more* u tri osnovna smjera: (1) razvoj novih velikih turističkih proizvoda (projekata) (npr. kongresni, nautički i golf turizam), (2) razvoj selektivnih turističkih proizvoda (npr. kulturni, avanturistički i ruralni turizam), i (3) unaprjeđenje okoliša u okviru postojećih turističkih proizvoda (Bramwell, 2003). Međutim, projekti diversifikacije nerijetko se pokazuju problematičnima zbog svojih prostornih učinaka. Primjerice, izgradnja velikih luksuznih kongresnih kompleksa uz hotele pokazuje se vrlo invazivnim za manje grčke otoke, dok se manji kongresni objekti bolje uklapaju u okoliš i pridonose očuvanju starijih građevina (Bramwell, 2003). Primjer Cipra pokazuje da su sudionici pustolovnog turizma više motivirani željom za fizičkom aktivnošću i natjecanjem nego za upoznavanjem lokalne kulture, što izaziva ne samo pozitivne, nego i negativne učinke turizma u ruralnom zaleđu (Butler, 1998). Čak se i kulturni turizam, koji velik broj destinacije razvija radi diversifikacija otočnog turizma (primjerice na Malti), često pretvara u masovni oblik turizma te dovodi do komodifikacije kulture (Akinci & Kasalak, 2016; Triarchi & Karamanis, 2017; Turner, 1993).

Turizam na hrvatskim otocima

Pojedini hrvatski otoci bili su uključeni u kretanja srodna turističkim još u predturističkom razdoblju (npr. na Hvaru je još 1543. otvoren prvi hospicij za strance) (Vukonić, 2005). Za prve turističke posjete otocima zaslužna je uspostava parobrodarske linije Trst – Dubrovnik – Kotor 1838., koja dotiče Silbu, Mali Lošinj, Hvar i Korčulu, no posjetitelji u tim naseljima borave samo nekoliko sati i ne ostvaruju noćenje (Kobašić i sur., 1997). Prava turistička kretanja na otocima započinju od 1840-ih – na Cresu se 1845. prvi put evidentiraju posjetitelji, u Rabu se 1855. otvara svratište za strance, u Hvaru je 1868. osnovano prvo turističko društvo (Higijeničko društvo), otvara se prvi hotel i grade se ladanjske vile, a istovremeno se u Krku osniva Društvo za uređenje mjesta (Vukonić, 2005). Bogatije građanstvo putuje u okviru zdravstvenog turizma privučeno ljekovitom i blagotvornom klimom, dolaze u hladnijem dijelu godine i ostaju od nekoliko tjedana do nekoliko mjeseci (Vukonić, 2005). Od 1880-ih pojedina otočna područja afirmiraju se kao izrazito turistička (Brijuni, Lošinj, Rab, Hvar, Brač i Korčula), no za razliku od obalnih područja u kojima se već formiraju prve turističke rivijere (npr. Opatijska, Crikvenička, Kaštelanska, Dubrovačka), na otocima je razvoj turizma još uvijek točkastoga karaktera (Vukonić, 2005). Dio turističkih mjesta proglašava se klimatskim lječilištima, a

istovremeno se počinju javljati kupanje u moru i sunčanje u okviru balneoterapije kao ozbiljniji razlog dolaska turista (Vukonić, 2005).

Nakon prekida izazvanog Prvim svjetskim ratom veći otoci doživljavaju još intenzivniji razvoj zdravstvenog turizma, uz afirmaciju ljetnoga odmorišnog turizma (Vukonić, 2005). Razvijenije otočne destinacije grade kompleksniju turističku ponudu (npr. Hvar), a turizam se iz njih širi u obližnja manja mjesta (npr. Supetar i Bol na Braču, Pag i Novalja na Pagu, Šilo na Krku, Stari Grad i Jelsa na Hvaru, Šolta, Lumbarda na Korčuli) (Letica, 2000a, 2000b; Vukonić, 2005). S druge strane, turistički razvoj malih otoka još je uvijek vrlo slab uz izuzetke pojedinih otoka, primjerice Lopuda i Koločepa na kojima se grade prvi hoteli (Veraja, 2001).

Razvoj turizma nakon Drugoga svjetskog rata sve do kraja 1950-ih, u prvoj fazi socijalističkog razdoblja, pod snažnim je utjecajem politike i usmjeren je na odmor domaćeg stanovništva u okviru tzv. radničko-odmarališnog ili sindikalnog turizma, za potrebe kojeg se grade brojna odmarališta, često na najatraktivnijim lokacijama u obalnim i otočnim turističkim destinacijama (Vukonić, 2005). Od početka 1960-ih, a djelomično potaknuto izgradnjom jadranske magistrale, raste potražnja međunarodnih turista za odmor na Jadranu u okviru masovnoga ljetnog odmorišnog turizma u toplom dijelu godine (Vukonić, 2005). Za potrebe rastuće potražnje grade se mnogobrojni hoteli, a lokalno stanovništvo započinje s iznajmljivanjem soba i apartmana u vlastitim kućanstvima (Vukonić, 2005). Turizam na većim hrvatskim otocima u tom razdoblju ipak zaostaje za popularnim destinacijama na kopnu i kapaciteti su ostali manji sve do 1980-ih, djelomično zbog viših troškova materijala za izgradnju i održavanje objekata, radne snage i, posebno, prijevoza (Kordej-De Villa & Starc, 2020; Starc & Stubbs, 2014). Povećanje prometnih veza s kopnom početkom 1980-ih omogućuje intenzivniji razvoj turizma te kao jedini koji može podnijeti visoke troškove prijevoza, postaje najvažnija gospodarska djelatnost na hrvatskim otocima (Kordej de Villa & Slijepčević, 2023; Kordej-De Villa & Starc, 2020), čime otoci i otočno gospodarstvo postaju više ovisni o turizmu od obalnih područja (Defilippis, 2001). Turizam pridonosi gospodarskom razvoju otoka u vidu zaposlenja radne snage, dodatnog prihoda od iznajmljivanja smještaja u kućanstvima, razvoja ugostiteljstva i širenja tržišta poljoprivrednih proizvoda i ribe, ali još uvijek u okviru otočne ekonomije malih razmjera (Defilippis, 2001). Turizam na jadranskim otocima time ne odudara od ostalih (sredozemnih) otoka koji podnose veći učinak turizma nego susjedna obalna područja (Ioannides, 2001). Jednostavnije i osjetljivije otočne ekonomije obično postaju pretjerano ovisne o turizmu, što ih čini još ranjivijima (Kordej de Villa & Slijepčević, 2023). Dodatno, razvoj turizma na mnogobrojnim hrvatskim otocima uvjetovan je „izvana“, izgradnjom hotela i drugih

smještajnih kapaciteta kapitalom vanjskih investitora te o kretanjima u takvim objektima ovisi turizam u cijelom turističkom mjestu ili otoku (Zlatar, 2010).

Na većim otocima razvoj turizma uglavnom se odvijao neplanski i stihijski, a obilježava ga gradnja mnogobrojnih (pre)velikih i stereotipnih objekata za smještaj, često niže kategorije namijenjenih masovnom ljetnom odmorišnom turizmu u kratkom ljetnom dijelu godine (Brkić Vejmelka & Pejdo, 2008). Naime, unatoč razvoju postmodernog (novog) turizma na Sredozemlju, osnovni motivi dolaska turista na veće i manje hrvatske otoke su kupanje i sunčanje, dok su svi ostali motivi puno manje zastupljeni (Đogić & Cerjak, 2015). Ostala turistička ponuda, uz pojedine izuzetke, uglavnom je oskudna i jednolična, a takav koncept turizma nerijetko prate problemi vezani uz uzurpaciju, ponekad i devastaciju obalnog pojasa, bespravnu i spontanu gradnju te izostanak cjelokupnog oblikovanja prostora (Brkić Vejmelka & Pejdo, 2008).

Obilježja turizma na malim hrvatskim otocima

Manji jadranski otoci zaostajali su u turističkom razvoju za većim otocima i za obalnim destinacijama u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata te su mogli ponuditi smještaj za posjetitelje čija očekivanja nisu bila previsoka i kojima nije smetala slabija razvijenost otočne infrastrukture (Kordej-De Villa & Starc, 2020). Većina malih otoka nije primala velike turističke investicije, što je dijelom posljedica većeg utjecaja lokalne zajednice (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Razvoj turizma odvijao se uglavnom endogeno, privatnim inicijativama i temeljio se na privatnom smještaju, uz malobrojne hotele i kampove (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). S obzirom na to da su mali otoci u početku ostali pošteđeni prekomjerne gradnje smještajnih kapaciteta, obala, prirodni i antropogeni okoliš te kulturni krajolik na većini su ostali sačuvani, no uz nedostatak kulturnih turističkih atrakcija te uz i dalje prisutnu depopulaciju ionako malobrojnog stanovništva (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). No u novije vrijeme ipak doživljavaju intenzivnu gradnju smještajnih kapaciteta zbog rastuće turističke potražnje (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Mali otoci i dalje su usmjereni ponajprije na ljetni odmorišni turizam malog intenziteta, koji se mjestimično nadopunjuje nautičkim turizmom, uz vrlo visoku sezonalnost, te izletničkim turizmom samo na bližim i prometno povezanim otocima (Brkić Vejmelka & Pejdo, 2008; Faričić & Mikuličić, 2010; Grofelnik, 2012; Šulc, 2017). Turizam se na njima isprepleće s vikendaštvom, u okviru kojeg u ljetnim mjesecima u kućama vlasnika često borave članovi njihovih obitelji, rodbina i prijatelji, generirajući turistički promet koji se uglavnom ne registrira (Podgorelec & Klempić

Bogadi, 2013). Istraživanje šibenskih otoka pokazuje da velik dio stanovništva ekonomski ovisi o turizmu time što rade u hotelijerstvu i ugostiteljstvu (na otocima ili kopnu), a tek mali dio ovisi o iznajmljivanju smještaja, koji dijelu kućanstava predstavlja tek dopunski prihod (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Na malim otocima često ima vrlo malo prilika za rad izvan turizma (Van Roggen & Zlatić, 2013). Zbog toga lokalno stanovništvo često ističe radna mjesta i prihode kao osnovne pozitivne učinke turizma, zbog kojih je spremno tolerirati određene negativne okolišne i socijalne učinke turizma (Šulc, 2016). Ipak, dio otočana smatra da je razina turističkog razvoja na njihovim otocima previsoka s obzirom na veličinu te posebno ističu osjećaj gužve i zagušenosti tijekom ljetne turističke sezone (Kordej de Villa & Slijepčević, 2023).

Depopulacija hrvatskog otočja

Demografski i turistički razvoj na hrvatskom otočju imao je drukčiji tijek nego na spomenutim sredozemnim otocima. Prevladavajući demografski proces, promatrajući hrvatsko otočje u cjelini, u posljednjih je stotinjak godina bila depopulacija, čije uzroke nalazimo ponajprije u brojnom iseljavanju (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013, p. 25). Hrvatski otoci zahvaćeni su iseljavanjem vrlo rano; intenzivan emigracijski val na samom početku 20. stoljeća prvo je karakterističan za velike otoke dok se mali otoci uključuju u emigracijske tokove krajem prvog desetljeća 20. stoljeća te uoči Prvoga svjetskog rata (Lajić, 1992). Intenzitet otočne emigracije povećava se nakon Drugoga svjetskog rata (Nejašmić, 1999a). Osnovni potisni faktor je naslijeđena gospodarska struktura otočja (usmjerena na poljoprivredu i manjim dijelom ribarstvo), a glavni privlačni faktor ubrzani razvoj industrije i otvaranje radnih mjesta u gradovima na kopnu (Nejašmić, 1999a). Posljedica iseljavanja je smanjenje stope rodosti i prirodnog prirasta (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013) pa se stanovništvo smanjuje udruženim djelovanjem negativne migracijske bilance i prirodnog pada (Nejašmić, 1992). Iseljavanjem su, ponajprije u prekomorske zemlje, posebno zahvaćeni otoci s kojih se nije moglo putovati na rad na kopnu (npr. Zlarin), dok se na prometno povezanim otocima neko vrijeme zadržala čak i dnevna cirkulacija (npr. Krapanj) (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Otok Zlarin, koji je za prvoga suvremenog popisa stanovništva 1857., uz Prvić, bio najnaseljeniji otok šibenskog arhipelaga (1643 stanovnika), između dvaju svjetskih ratova zabilježio je vrhunac naseljenosti (1921. imao je 1980 stanovnika), ali je postupno počeo i intenzivnije gubiti stanovništvo – na posljednjem popisu prije Drugoga svjetskog rata 1931. imao je 1480, a na prvom idućem popisu stanovništva 1948. samo 896 stanovnika. Intenzivna depopulacija Zlarina nastavila se i nakon Drugoga

svjetskog rata, točnije nakon 1953. godine, te je otok postao dio tzv. „zone sociodemografske depresije“ (Nejašmić, 1991, 2008). U razdoblju 1953. – 1981. broj stanovnika smanjio se više od 50 %, s 914 (1953.) na 399 (1981.). S druge strane, otok Krapanj je u razdoblju 1910. – 1948. bilježio rast ukupnog broja stanovnika, a najveći broj stanovnika bilježi između dvaju svjetskih ratova (1931. oko 1400 stanovnika – uz napomenu da mu je u tom razdoblju pribrajano naselje Brodarica). U tom razdoblju poljoprivreda je bila na nekim šibenskim otocima najvažnija grana privređivanja pa su se tako Krapljani i dalje bavili spužvarstvom, koje je bilo glavno zanimanje otočana sve do Drugoga svjetskog rata, a nije zamrlo ni danas (Lajić i sur., 2001). Bolje ekonomske mogućnosti dijelom su utjecale na manji intenzitet iseljavanja s otoka Krapnja u tom razdoblju (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Nakon Drugoga svjetskog rata (do 1953.) Krapanj je bilježio blagi rast ukupnog broja stanovnika, no ubrzo nakon toga počinje razdoblje intenzivnoga i najjačega emigracijskog egzodusa sa šibenskih otoka pa tako i s otoka Krapnja koji je u dvadesetogodišnjem razdoblju (1961. – 1981.) izgubio četiri petine svojega stanovništva (pad s 1206 na 263 stanovnika). Posljedica dugogodišnje neadekvatne gospodarske politike hrvatskih otočnih prostora je takvo intenzivno iseljavanje (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013; Starc & Stubbs, 2014). Manja otočna naselja i inače su bila posebno osjetljiva zbog svoje izoliranosti i manje atraktivnosti te su kroz prošlost bila podložnija iseljavanju stalnih stanovnika i depopulaciji, a postajala su sve ovisnija o sezonskim stanovnicima. Iseljavanje se općenito ubrzo odrazilo na neravnotežu po spolu i starenje stanovništva, što nepovoljno djeluje na ekonomsku aktivnost otočja (Lajić 1992; Nejašmić, 1998). Proces demografskoga pražnjenja uzeo je maha do te mjere da je već u navedenom razdoblju dovedeno u pitanje održanje osnovnih društveno-gospodarskih aktivnosti (Nejašmić, 2008, 2013) u većini otočnih naselja pa i na cijelim otocima. Gospodarskom stagnacijom, pa i nazadovanjem, što je izravna posljedica stoljetnog iseljavanja i depopulacije, posebno su bili zahvaćeni oni udaljeniji, prometno izoliraniji i površinom manji otoci, koji su već desetljećima prostori demografskog izumiranja, negativnih vrijednosti bioreprodukcijских pokazatelja, a na nekima od njih više ni nema stalne naseljenosti (Lajić & Mišetić, 2006). Depopulacija usporeva na dijelu hrvatskih otoka od 1980-ih, kada je, s jedne strane iscrpljen potencijalni emigracijski kontingent, a s druge strane dio otoka povezanih s kopnom mostom bilježi čak i populacijski rast ili stagnaciju (Nejašmić, 1999b). Trend smanjenja ukupnog broja stanovnika, ali sa zamjetno manjim stopama godišnjeg pada (manjim od 1 % na godišnjoj razini) nastavljen je i na Krapnju i na Zlarinu u navedenom razdoblju (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Populacijski rast u najnovijem razdoblju posljedica je umirovljeničke imigracije – dio otočana koji su se iselili

1960-ih i 1970-ih na kopno radi posla, sada se vraćaju na otoke u mirovinu, s obzirom na to da su zadržali obiteljske nekretnine i cijelo vrijeme izbjivanja su povremeno posjećivali otoke kao vikendaši (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013; Šulc & Zlatić, 2014). Dio povećanja također se odnosi na fiktivno doseljavanje, u okviru kojeg stanovništvo prijavljuje prebivalište na otocima radi ostvarivanja pogodnosti, iako veći dio godine provode izvan otoka (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Ipak, negativni demografski trendovi, koji se očituju u nepovoljnim biodinamičkim obilježjima i sve većoj prosječnoj starosti stanovnika, i dalje su glavno obilježje demografskog razvoja oba istraživana otoka, a ostarjelost stanovništva glavni je ograničavajući čimbenik razvoja turizma (Nejašmić, 1998; Zupanc i sur., 2001).

METODE ISTRAŽIVANJA

Rezultati istraživanja dobiveni su primjenom *desk* metoda i terenskog istraživanja. Terensko istraživanje uključilo je metodu anketnog istraživanja, metodu promatranja i metodu intervjua. Cilj anketnog istraživanja bio je prikupiti informacije o ekonomskoj aktivnosti lokalnog stanovništva, njihovim stavovima i percepciji o turizmu i njegovim učincima na otocima te njihovu pogledu na budući razvoj turizma. Istraživanje je provedeno na Zlarinu i Krapnju od 1. studenoga 2019. do 5. siječnja 2020., izvan turističke sezone kako bi se obuhvatili samo oni ispitanici koji žive na otoku ili ondje borave često. Naime, istraživanjem je obuhvaćeno stanovništvo koje na otocima živi tijekom cijele godine, ali i stanovništvo koje ondje boravi sezonski (npr. ljeti) ili povremeno (npr. vikendima). Prvi razlog proširenja ispitnog obuhvata je mali ukupni broj stalnog stanovništva u vrijeme istraživanja (na Zlarinu 296, a na Krapnju 164 2021. godine) (Državni zavod za statistiku, 2022a), zbog čega bi uzorak ispitanika dobiven samo na temelju njih bio nedostatan za donošenje bilo kakvih relevantnih zaključaka, tim više što značajan dio (posebno starijih) stanovnika uopće nije bio voljan sudjelovati u istraživanju. Tome treba pridodati i prividno prijavljivanje stanovnika na otocima zbog različitih subvencija, što je na terenu detektirano vrlo malim brojem potencijalnih ispitanika. Drugi razlog uključivanja sezonskog i povremenog stanovništva u anketno istraživanje je činjenica da ti ispitanici borave na otoku dovoljno često i dugo da na njih izravno utječe turizam, dio su malih otočnih zajednica u kojoj je visoka razina komunikacije između članova i imaju jasno artikuliran stav o temi. Anketno istraživanje provodilo se uživo na terenu i online putem obrasca *Google Forms*. Primenjen je neprobabilistički prigodni uzorak stanovništva i anketirane su sve osobe koje su bile prisutne u tom trenutku i koje su pristale na ispunjavanje ankete. Istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 194 ispitanika, od čega 103 na otoku Zlarinu i 91 na otoku Krapnju.

Anketni upitnik bio je isti za oba otoka te se sastojao od 23 pitanja i 43 čestice. Sedam čestica predstavljalo je pitanja otvorenog tipa, a 36 pitanja zatvorenog tipa, i to pitanja višestrukog izbora i Likertove skale (od 1 do 5), kojima je cilj bio odrediti stupanj slaganja ispitanika s predloženim tvrdnjama ili procjenu važnosti ponuđenih tvrdnji. Odgovori su obrađeni metodama deskriptivne statistike, pri čemu su odgovori na pitanja višestrukog izbora prikazani kao udjeli, a odgovori na pitanja s Likertovom skalom kao prosječne vrijednosti odgovora i udjeli odabranih odgovora. Odgovori na pitanja otvorenog tipa koja su zahtijevala kratki odgovor prikazani su s pomoću frekvencije njihova pojavljivanja, a kod pitanja s dužim odgovorima rezultati su prikazani sumirano. Rezultati su obrađeni skupno za oba otoka te odvojeno za Krapanj i Zlarin. Zbog relativno manjeg broja ispitanika nije bilo moguće uspoređivati odgovore prema različitim obilježjima ispitanika, nego su odgovori razvrstani. Mogući utjecaj na relevantnost dobivenih podataka mogla je imati neiskrenost i/ili netočno predstavljanje ispitanika.

Kao dopuna anketnom istraživanju, a s ciljem dobivanja dubljeg uvida u turističku i društvenu dinamiku na otocima, istovremeno su provedena dva intervjua s osobama upućenim u navedenu problematiku. Polustrukturirani intervjui provedeni su s direktoricom Turističke zajednice Brodarica-Krapanj te s jednom osobom sa Zlarina, dobro upućenom u zbivanja na otoku, koja je željela ostati anonimna. Sadržaji intervjua implicitno su uključeni u rad u objasnjenju rezultata istraživanja. Metoda promatranja primijenjena je tijekom trajanja anketnog ispitivanja, u razdoblju kada obično na otoku boravi samo stalno ili povremeno stanovništvo, ali uključuje i prethodni višestruki boravak prve autorice na otocima te osobno poznavanje situacije na otocima.

Desk metode sastojale su se od analize statističkih podataka o turističkom razvoju otoka te izračuna relevantnih pokazatelja. Razvoj turizma i njegovo sadašnje stanje ispitano je s pomoću podataka o broju turističkih dolazaka, noćenja i postelja te pokazatelja socijalnog pritiska turizma na lokalnu zajednicu (koeficijent turističke funkcionalnosti – broj turističkih postelja na 100 stanovnika i stopa turističkog intenziteta – broj turističkih dolazaka na 100 stanovnika). Međutim, službeni podaci o turizmu za Krapanj, preuzeti s web stranica Državnog zavoda za statistiku, imaju velika ograničenja te se mogu upotrijebiti samo kao orijentacija. Podaci DZS-a do 2017. godine iskazuju Krapanj i Brodaricu kao jedno naselje, u bazi podataka Državnog zavoda za statistiku za 2019. godinu turistički podaci za oba naselja iskazuju se samo pod naseljem Krapanj, a od 2019. iskazuju se odvojeno, no ti se podaci pokazuju kao nerealni i nepouzdana. Primjerice, u 2021. godini u Brodarici, koja je populacijski višestruko veća od

Krapnja, ima višestruko veći broj građevina i oglašanih apartmana za iznajmljivanje, registrirano je samo 797 postelja, a na Krapnju čak trostruko više (2274) (Državni zavod za statistiku, 2022b)¹. To potvrđuju i informacije objavljene na web stranici Turističke zajednice Krapanj-Brodarica (2022) da u Brodarici postoji 1800 turističkih postelja. S obzirom na to da točnih i pouzdanih podataka nema, u svrhu usporedbe turizma na oba otoka koriste se podaci onako kako ih iskazuje službena statistika, ali uz evidentna ograničenja u mogućnosti njihove interpretacije. Također, statistički podaci o posteljama ne odražavaju realno stanje na terenu jer dio objekata evidentno nije sadržan u statistici (npr. hotelske postelje na Zlarinu), a statistički podaci za naselja ne uključuje ni nautički turizam jer se ti podaci iskazuju samo na županijskoj i državnoj razini.

TURIZAM NA ZLARINU I KRAPNJU

Turizam na Zlarinu javlja se još 1920-ih, a na Krapnju nakon Drugoga svjetskog rata, istovremeno s intenzivnijim turističkim razvojem na obali, te tada sve više istiskuje tradicionalne djelatnosti na otocima. Razvoj turizma više je spontanog karaktera; ne uspijeva potaknuti intenzivniji razvoj gospodarstva i infrastrukture te zapošljavanja, stoga taj proces prati iseljavanje i depopulacija (Lončar & Klempić Bogadi, 2016). Turiste na otoke privlači ponajprije toplo more pogodno za kupanje, sredozemna klima s vrućim ljetom, visokom insolacijom i manjkom padalina ljeti, uređene i „divlje“ plaže smještene u otočnim uvalama te razvedena obala koja osigurava dobre mogućnosti za plovidbu. Na oba otoka dominantan je ljetni odmorišni turizam, a uz njega je na Zlarinu razvijen i nautički turizam koji se koristi malim otočnim lučicama i prostorom uz obalu. Sekundarne atrakcije koje privlače turiste su poluurbane povijesne jezgre naselja Zlarin i Krapanj s tradicionalnom kamenom gradnjom, otočne fešte i druge manifestacije koje se ljeti organiziraju, Muzej koralja na Zlarinu, Muzej ronjenja i Galerija spužava na Krapnju. Turističkoj posjećenosti (posebno u nautičkom turizmu) pridonosi blizina zaštićenih područja (NP Kornati, PP Telašćica i NP Krka) i atraktivnih obalnih gradova (Šibenik, Vodice i Primošten).

Godine 2021., zadnje za koju su dostupni statistički podaci o turizmu za oba otoka², na Zlarinu je registrirano 4611 dolazaka i 21 855 noćenja, a na Krapnju (s dijelom Brodarice) 14

---

¹ U naselju Krapanj je popisom 2021. utvrđeno ukupno 384 stana (od toga je 54,2 % za stalno stanovanje), a u Brodarici čak 2371 (od čega 83,8 % za stalno stanovanje) (Državni zavod za statistiku, 2022a).

² Zadnji dostupni podaci u trenutku pisanja rada odnose se na 2022. godinu, ali objavljeni su jedino za otok Krapanj, dok su za Zlarin proglašeni tajnima te zbog toga nije moguće provesti usporednu analizu za tu godinu.

572 dolaska i 109 931 noćenje (Državni zavod za statistiku, 2022b). Na oba otoka turizam očekivano ima pretežno međunarodni karakter – međunarodni turisti na Zlarinu ostvaruju 78,5 % dolazaka i 69,6 % noćenja, a na Krapnju 78,1 % dolazaka i 81,2 % noćenja³ (Državni zavod za statistiku, 2022b). Glavna inozemna emitivna tržišta s kojih dolaze turisti na promatrane otoke su Njemačka i Poljska⁴. Prosječni boravak turista na oba otoka karakterističan je za ljetni odmorišni turizam, i znatno je dulji na Krapnju (s Brodaricom) (7,5 dana) nego na Zlarinu (4,7 dana). Turizam ima izrazito sezonski karakter te se najveći dio turističkih dolazaka i noćenja ostvaruje tijekom srpnja i kolovoza, kao i u većini hrvatskih obalnih destinacija.

Na Zlarinu je registrirano ukupno 1040 postelja, od čega se manji dio odnosi na jedan manji hotel, četvrtina je registrirana u kućanstvima, a gotovo tri četvrtine u kampovima (Državni zavod za statistiku, 2022b). Na Krapnju (s dijelom Brodarice) registrirano je 2274 postelje (pri čemu nije moguće utvrditi koliko ih se točno nalazi na Krapnju), i to najvećim dijelom u privatnom smještaju (96,7 %), 2 % u otočnom hotelu, a 1,3 % u kampovima (Državni zavod za statistiku, 2022b). Unatoč nepouzdanim podacima, vidljivo je da je na oba otoka pritisak turizma vrlo visok. Koeficijent turističke funkcionalnosti na Zlarinu od 351,4 i čak 1386,6 na Krapnju pokazuju vrlo visok stupanj turistificiranosti otoka. Na tu činjenicu ukazuje i intenzitet turističkog prometa od 1557,8 dolazaka turista na 100 stanovnika na Zlarinu te čak 8885,4 na Krapnju.

PERCEPCIJA TURIZMA I NJEGOVIH PROSTORNIH UČINAKA

Cilj anketnog istraživanja bio je ispitati koliko je stanovništvo Zlarina i Krapnja ekonomski vezano uz turizam te kakva je njihova percepcija turizma i njegovih prostornih učinaka. Rezultati istraživanja podijeljeni su u četiri skupine: (1) sociodemografski podaci ispitanika, (2) ekonomska aktivnost ispitanika, (3) percepcija učinaka turizma i (4) stavovi prema budućem razvoju turizma.

---

³ U 2019., rekordnoj pretpandemijskoj godini, tijekom koje je djelomično provedeno i terensko istraživanje, na Zlarinu je ostvaren čak 7841 dolazak (od čega 81,4 % međunarodnih) i 31 063 noćenja, (75,9 % međunarodnih), a na Krapnju (s većim dijelom Brodarice) 24 032 dolazaka (83,2% međunarodnih) i 169 177 noćenja (87 % međunarodnih) (Državni zavod za statistiku, 2022b).

⁴ Na Zlarinu udjelom prednjače turisti iz Njemačke (32,1 % dolazaka i 27,6 % noćenja), Hrvatske (21,5 % dolazaka i 30,5 % noćenja) i Poljske (10,3 % dolazaka i 7 % noćenja). Na Krapnju su na prvom mjestu turisti iz Poljske (22,7 % dolazaka i 27,6 % noćenja), zatim iz Hrvatske (21,9 % dolazaka i 18,8 % noćenja), a na trećem mjestu iz Njemačke (18,8 % dolazaka i 21,7 % noćenja). Sva ostala tržišta ostvaruju po manje od 5 % (Državni zavod za statistiku, 2022b).

Sociodemografska obilježja ispitanika

Ispitivanje sociodemografskih obilježja ispitanika uključilo je izjašnjavanje o spolu, dobi, razini obrazovanja i trajanju boravka na otoku tijekom godine. Od ukupno 194 ispitanika žene su činile 53,1 % ispitanika, a muškarci 46,9 %, uz podjednaku strukturu na oba otoka (na Krapnju su žene činile 54,9 % ispitanika, a na Zlarinu 51,5 %). Prosječna dob ispitanika od 47 godina na Zlarinu i 55 godina na Krapnju odraz je ostarjelog dobnog sastava stanovništva. Najzastupljeniji su bili ispitanici u dobnim skupinama 50 – 59 godina (24,2 %) i 60 – 69 godina (23,2 %), i inače najzastupljenijim na otocima (Tab. 2.). Relativno viši udio ispitanika u dobi 20 – 29 godina (18 %), iako manje brojne, posljedica je njihove veće spremnosti na sudjelovanje u istraživanju. Očekivano, manje su spremni na sudjelovanje bili ispitanici stariji od 70 godina (na Zlarinu su bila samo 3 ispitanika iznad 80 godina, s najstarijom ispitanicom u dobi od 92 godine). Manje razlike u strukturi ispitanika na Zlarinu i Krapnju posljedica su različite raspoloživosti stanovnika na sudjelovanje u istraživanju.

Tablica 2. Dob ispitanika na Zlarinu i Krapnju prema dobnim skupinama

Table 2 Age of respondents on Zlarin and Krapanj by age groups

Dob/Age	Zlarin	Krapanj	Ukupno/Total
20 – 29	22,3	13,2	18,0
30 – 39	12,6	8,8	10,8
40 – 49	17,5	12,1	14,9
50 – 59	21,4	27,5	24,2
60 – 69	15,5	31,9	23,2
70 – 79	7,8	6,6	7,2
80 – 89	1,9	0,0	1,0
90+	1,0	0,0	0,5
Ukupno/Total	100,0	100,0	100,0

U istraživanju prevladavaju ispitanici sa završenom srednjom (46,4 %) i visokom razinom obrazovanja (36,1 %); čak 5,7 % ima poslijediplomski studij, dok su slabije zastupljeni bili ispitanici samo s osnovnom školom (8,5 %) ili bez obrazovanja (3,1 %) (Tab. 3.). Viša prosječna razina obrazovanja ispitanika u odnosu na obrazovnu strukturu općeg stanovništva posljedica je nešto većeg udjela mlađih ispitanika (prosječno više razine obrazovanja) te veće spremnosti stanovnika s višom razinom obrazovanja da sudjeluju u istraživanju. Osobe s niskom razinom obrazovanja uglavnom su u starijim dobnim skupinama, koje su ionako bile manje zainteresirane za sudjelovanje.

Tablica 3. Obrazovna razina ispitanika na Zlarinu i Krapnju**Table 3** Educational level of respondents on Zlarin and Krapanj

Razina obrazovanja/ Finished education	Zlarin (%)	Krapanj (%)	Ukupno/Total (%)
Bez škole/no school	1,9	4,4	3,1
Osnovna škola/ elementary school	8,7	8,8	8,8
Srednja škola/ high school	39,8	53,8	46,4
Preddiplomski studij/ undergraduate study	13,6	14,3	13,9
Diplomski studij/ graduate study	28,2	15,4	22,2
Poslijediplomski studij/ postgraduate study	7,8	3,3	5,7
Ukupno/Total	100,0	100,0	100,0

Od svih ispitanika, 44,3 % ih boravi na otocima cijele godine (stalno stanovništvo), 31,3 % ljeti (i djelomično vikendima) (sezonsko stanovništvo), 2,6 % vikendima (vikendaši), a 11,9 % povremeno (npr. tijekom zimskih blagdana). Posljednja kategorija malo je zastupljenija na Krapnju (15,4 %), pri čemu se radi o osobama koje žive u naselju Brodarica, smještenoj nasuprot otoku, a na otoku imaju posjede i ondje povremeno borave.

Ekonomska aktivnost ispitanika

Povezanost ekonomskih aktivnosti ispitanika s turizmom ispitana je pitanjima koja su se odnosila na njihovo zanimanje, udio prihoda kućanstva koji se ostvaruje u turizmu i njegovu sezonalnost te jesu li eventualno radi turizma napustili drugu djelatnost. Samo 28,9 % ispitanika je ekonomski aktivno (od čega ih je troje nezaposleno), a 28,9 % je ekonomski neaktivno (44 umirovljenika i 12 studenata). Ekonomski aktivno stanovništvo visoko je orijentirano na uslužne djelatnosti – 83 % ih radi u djelatnostima tercijarnog i kvartarnog sektora (najčešće spominjana zanimanja su ugostitelj, savjetnik i nastavnik), u sekundarnom sektoru 15,6 %, a u primarnom sektoru tek 2 osobe na Krapnju.

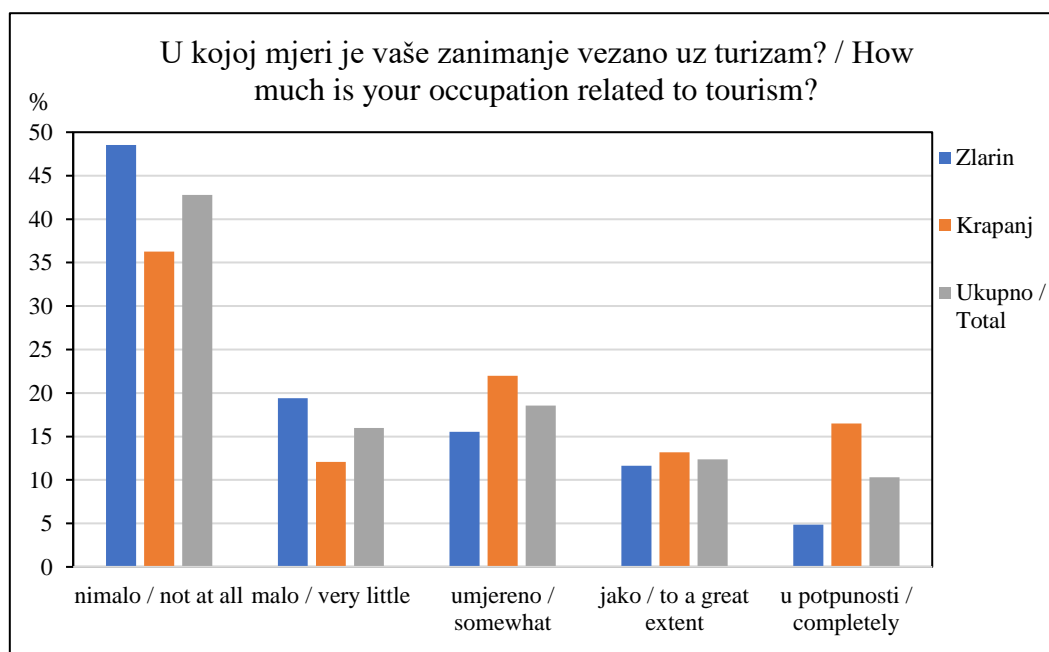
Na pitanje u kojoj mjeri je primarna djelatnost ispitanika vezana uz turizam, čak 42,8 % ih je odgovorilo da radi u djelatnostima koje nemaju veze s turizmom, 16 % je odgovorilo da njihova djelatnost ima malo veze s turizmom, 18,6 % umjereno, a tek 22,8 % izrazito ili u potpunosti. Pritom su ispitanici na Krapnju u znatno većoj mjeri vezani primarnom djelatnošću uz turizam nego na Zlarinu (Sl. 1). Na pitanje bave li se turističkom djelatnošću na otocima, trećina ispitanika je odgovorila da se bavi (32,0 %), što je veći udio od posljednje dvije kategorije u prethodnom pitanju. To odstupanje posljedica je činjenice da se dio stanovnika bavi turizmom putem iznajmljivanja privatnog smještaja, često uz primarno zanimanje koje nije

nužno vezano uz turizam, a u tu aktivnost uključuje se i dio umirovljenika koji tako ostvaruju dodatni prihod.

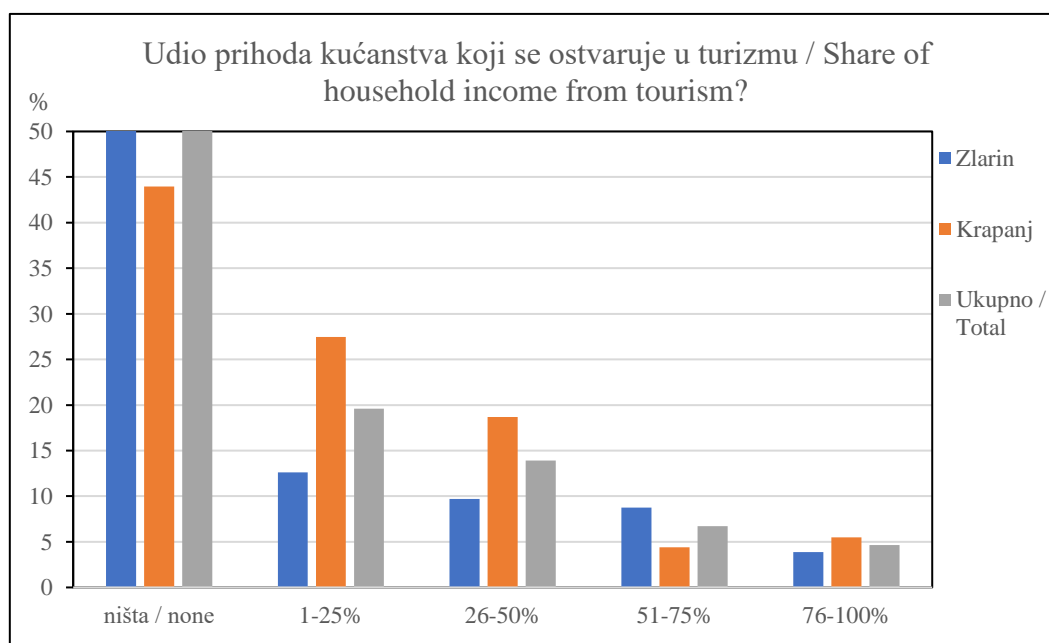
Na navedeno upućuje i udio prihoda koji kućanstva ostvaruju od turizma. Naizgled neočekivano visokih 55,2 % ispitanika navodi da njihova kućanstva nemaju prihoda od turizma, kod 33,5 % ispitanika se u turizmu ostvaruje manje od polovice prihoda, a samo kod 11,3 % više od polovice. Visok udio kućanstava bez prihoda od turizma može biti djelomično posljedica neiskrenog odgovaranja ispitanika, ali i percepcije kod samih ispitanika o tome što oni smatraju djelatnostima od turizma. Usporedba dvaju otoka pokazuje da na Krapnju veći dio kućanstava ima određeni prihod od turizma (56 %) nego na Zlarinu (35 %), no na Zlarinu postoji veći broj kućanstava koja izrazito (natpolovično) ovise o turizmu (12,6 %) u usporedbi s Krapnjem (9,9 %) (Sl. 2). Iz navedenog proizlazi da je stanovništvo Krapnja u većoj mjeri vezano uz turizam, ali da je ovisnost kućanstava i pojedinaca o turizmu manja nego na Zlarinu. Naime, zbog blizine dio ispitanika s Krapnja dulje tijekom godine boravi na kopnu ili dnevno cirkulira na rad na kopno te tvrde da rade u ne-turističkim djelatnostima (među ostalim i u obližnjem Šibeniku). *Malo je onih koji na Krapnju provode cijelu godinu, možda stotinjak ljudi. Oni svoju zaradu uglavnom ostvaruju u nekoliko mjeseci sezone i tvrde da od toga mogu preživjeti godinu* (Intervju Krapanj, 2020).

Turizam na otocima, naglašenije nego na obali, ima izrazito sezonski karakter odvijanja, pri čemu se najveći dio aktivnosti i prihoda ostvaruje u srpnju i kolovozu. Stoga je čak 90,3 % ispitanika (koji se bave turizmom) navelo da prihode od turizma ostvaruju isključivo u ljetnim mjesecima, što otežava postizanje pune zaposlenosti i ostvarivanje egzistencije isključivo turizmom. Ipak, visoku sezonalnost turizma, prema mišljenju ispitanika, djelomično generiraju i sami otočani: *Moglo bi se privući puno više turista te produljiti turističku sezonu, međutim problem je što većina svoja vrata zatvara već početkom ili polovicom rujna, iako interes postoji* (Intervju Krapanj, 2020).

Nasuprot uvriježenom mišljenju, vrlo mali udio ispitanika (8 osoba ili 12,9 % od onih koji se bave turizmom) je zbog turizma napustio djelatnost kojom su se ranije bavili (ribarstvo i uslužne djelatnosti). Ostali se turizmom bave uz drugu primarnu djelatnost ili su se turizmom bavili i ranije. Naime, turizam u ovom području, kao i na većem dijelu hrvatskoga otočja intenzivnije se počeo razvijati od 1960-ih pa su tradicionalne djelatnosti, poput poljoprivrede, ribarstva i spužvarstva, ustupile mjesto turizmu znatno ranije nego što je trenutačno aktivno stanovništvo ušlo u svoju aktivnu dob, a tek manji dio stanovnika se još uvijek bavi njima uz turizam.

Slika 1. Povezanost zanimanja ispitanika s turizmom
Figure 1 Relation of respondents' occupation to tourism

Slika 2. Udio prihoda kućanstva ispitanika koji se ostvaruje u turizmu
Figure 2 Share of household income from tourism

Prostorni učinci turizma

Percepcija prostornih učinaka turizma ispitana je na dva načina – s pomoću Likertove skale koji se odnose na odabrane učinke turizma i s pomoću otvorenog pitanja u kojem su ispitanici trebali navesti tri najvažnija pozitivna i negativna učinka turizma.

Stavovi o okolišnim učincima turizma dobiveni su s pomoću pitanja o tri najčešća aspekta – zagađenju, buci i izgledu naselja (Tab. 4.). Pokazalo se da ispitanici snažnije doživljavaju jedino onečišćenje (prosjek 3,3; i to znatno više na Zlarinu s 3,5 u odnosu na Krapanj s 3,0), dok povećanje buke i promjenu izgleda naselja doživljavaju znatno manje (prosjek 2,7 za oba elementa). Bitno je napomenuti da je kod onečišćenja prosječna ocjena posljedica velikog broja potpuno oprečnih odgovora, pri čemu dio ispitanika to izrazito vidi kao problem, a drugi dio ispitanika s tim se ne slaže. Manja svijest o fizionomijskoj transformaciji otoka, unatoč činjenici da su turizam i vikendaštvo glavni faktori otočne transformacije, može se tumačiti u kontekstu šireg prostora Dalmacije. Naime, promatrani otoci fizionomski su ipak manje transformirani od susjednih obalnih naselja (Brodarica, Primošten, Vodice), a uz to je moguće da su stanovnici već naviknuti na tu transformaciju otprije i toleriraju je zbog pozitivnih ekonomskih učinaka turizma.

Tablica 4. Percepcija odabranih učinaka turizma na Zlarinu i Krapnju

Table 4 Perception of selected impacts of tourism on Zlarin and Krapanj

Izjava / Statement	Zlarin	Krapanj	Ukupno /Total
Turisti utječu na zagađenje otočnog okoliša. Tourists have an impact on environmental pollution on the island.	3,5	3,0	3,3
Turisti stvaraju previše buke. Tourists make too much noise.	2,7	2,7	2,7
Zbog turizma izmijenjen je izgled otoka/naselja. Character of the island/settlement has been changed due to tourism.	2,7	2,6	2,6
Za vrijeme boravka turista smanjuje se osjećaj povezanosti unutar zajednice. Sense of attachment in the community diminishes during the stay of tourists.	2,3	2,2	2,2
Zbog turizma su izumrli tradicija i kulturni običaji otoka. Tradition and cultural practices have disappeared due to tourism.	1,6	1,9	1,7
Osjećam se nesigurno zbog sve većeg broja turista na otoku. I feel insecure because of a higher number of tourists on the island.	1,8	1,8	1,8
Turizam je utjecao na bolju prometnu povezanost otoka s kopnom. Tourism influenced better transport connections of the island with mainland.	2,8	3,7	3,2
Turizam je pogodovao boljem (dnevnom) rasporedu brodskih linija. Tourism encouraged better (daily) schedule of boat services.	2,9	3,8	3,3

Napomena: Stupanj slaganja s tvrdnjama: (1) nimalo se ne slažem, (2) uglavnom se ne slažem, (3) ne znam/svejedno mi je, (4) uglavnom se slažem, (5) u potpunosti se slažem / Note: The degree of agreement with the statements: (1) do not agree at all, (2) mostly disagree, (3) I don't know/don't care, (4) mostly agree, (5) totally agree

Sociokulturni učinci turizma ispitani su s pomoću pitanja vezanih uz smanjenje osjećaja povezanosti unutar zajednice tijekom boravka turista na otoku, izumiranje tradicije i kulturnih običaja te smanjenje osjećaja sigurnosti. Najveći dio ispitanika smatra da turizam nije utjecao

na te elemente. Ne samo da ispitanici uglavnom smatraju da turizam utječe na smanjenje povezanosti unutar zajednice (prosjek 2,2), nego, štoviše, dio ispitanika smatra da tijekom kulturnih manifestacija ljeti lokalno stanovništvo ostvaruje bolju povezanost unutar zajednice, ulazi u interakciju sa svojim gostima, razmjenjuje iskustva i stvara prijateljstva. Zbog toga se ne osjećaju nesigurno u prisutnosti većeg broja turista (prosjek 1,8), a manjina koja ipak osjeća nesigurnost, naviknula je na otočni način života gdje se svi stanovnici i vikendaši međusobno poznaju, mala je fluktuacija ljudi, ne zaključavaju se kuće itd. Izumiranje tradicije i kulturnih običaja ne doživljava se kao posljedica turizma (prosjek 1,7), s jedne strane zato što je turizam potisnuo tradicionalne djelatnosti još u prethodnim generacijama, a sadašnja generacija živi gotovo isključivo s turizmom, a s druge strane zato što se tradicija i kulturni običaji nastoje oživjeti radi turizma kroz lokalne manifestacije temeljene na baštini (npr. obrada nakita od koralja i otvaranje muzeja na Zlarinu).

Percepcija ekonomskih učinaka turizma ispitana je s pomoću tri pitanja na temelju Likertove skale (tab. 4. i 5.) i jednog pitanja otvorenog tipa (Tab. 6.). Na oba otoka ispitanici se uglavnom slažu da je turizam doveo do porasta cijena (prosjek 3,7), što je posljedica sezonskog povećanja cijena radi turista i rasta cijena nekretnina. Uglavnom ne smatraju da je turizam pridonio razvoju opskrbe – ni u trgovini prehrambenim namirnicama (prosjek 2,7), a još manje u trgovini ostalim proizvodima (2,3). S obzirom na to da na oba otoka postoji tek nekoliko prodavaonica prehrambenih namirnica s višim cijenama, svu ostalu opskrbu lokalno stanovništvo prisiljeno je obavljati na kopnu.

Tablica 5. Percepcija razvoja funkcija pod utjecajem turizma na Zlarinu i Krapnju

Table 5 Perception of development of services due to tourism on Zlarin and Krapanj

Funkcija / Service	Zlarin	Krapanj	Ukupno /Total
Osnovno obrazovanje / Primary education	1,4	1,5	1,5
Liječnička skrb / Health care	1,7	1,8	1,7
Opskrba lijekovima / Supply of medicines	1,5	1,5	1,5
Policajska zaštita / Police protection	2,3	2,1	2,2
Poštanske usluge / Postal services	2,1	1,4	1,8
Financijske usluge / Financial services	2,2	1,9	2,1
Trgovina prehrambenim proizvodima / Grocery stores	2,7	2,7	2,7
Trgovina ostalim proizvodima / Other stores	2,3	1,9	2,1

Napomena: Vrijednosti predstavljaju prosjek odgovora na pitanje koliko je turizam utjecao na svaku od ponuđenih funkcija: (1) nimalo, (2) malo, (3) srednje, (4) jako, (5) u potpunosti / Note: The values represent the average responses to the questions on the extent to which tourism affects the individual services proposed: (1) not at all, (2) a little, (3) moderately, (4) very much, (5) completely.

Uz navedene učinke ispitana je percepcija ispitanika o tome u kojoj je mjeri turizam pridonio razvoju funkcija na otocima (prijevozu, obrazovanju, zdravlju, sigurnosti te poštanskim i financijskim uslugama). Utjecaj turizma na bolju prometnu povezanost i poboljšanje (dnevnog) rasporeda pomorskih linija različito se percipira na promatranim otocima. Na Zlarinu su ispitanici uglavnom indiferentni po pitanju oba aspekta (prosjek za prvi je 2,8, a za drugi 2,9), što se može objasniti činjenicom da je ljeti dodan tek manji broj brodskih linija pa se ne vidi veliki pomak u odnosu na ostatak godine. S druge strane, na Krapnju je brodovima jače povećana frekvencija, posebno kasno navečer, nedjeljom i blagdanima, a uz to plovi pomorski taksi, pa je učinak povećanja prometne povezanosti i pomorskih linija znatno veći (prosjeci 3,7 i 3,8).

Za razliku od prometa, ispitanici uglavnom ne smatraju da je turizam utjecao na razvoj funkcije obrazovanja (prosjek 1,5), liječničke skrbi (1,7) i opskrbe lijekovima (1,5). Naime, funkcija obrazovanja odvija se neovisno o turizmu, na otoku nisu prisutni dodatni liječnički timovi ljeti (ali je tijekom cijele godine visoka pripravnost za slučaj hitne pomoći s kopna) te ne postoji ljekarna na otoku. Malo je veći percipirani utjecaj turizma na policijsku zaštitu (prosjek 2,2) koja je povećana tijekom sezone, kada policija češće obilazi oba otoka i kontrolira pomorski promet radi zaštite kupaca. Poštanske usluge odvijaju se neovisno o turizmu, a izuzev bankomata koji je prije nekoliko godina postavljen na oba otoka, financijske usluge na otocima ne postoje. Iako je postavljanje bankomata olakšalo život lokalnom stanovništvu i turistima, jer je u vrijeme anketnog istraživanja tek na rijetkim mjestima bilo moguće kartično plaćanje, ispitanici to uglavnom nisu povezali s turizmom (prosjek 2,1). Iako je percipirani utjecaj turizma na razvoj funkcija vrlo malen, vjerojatno je da je turizam ipak imao određenu ulogu u održavanju postojećih funkcija.

Posljednja dva pitanja vezana uz prostorne učinke turizma zahtijevala su od ispitanika da navedu po tri najvažnija pozitivna i negativna učinka turizma na svojem otoku. Odgovori su razvrstani i prikazani prema frekvenciji pojavljivanja, pri čemu su ispitanici na Zlarinu davali puno raznovrsnije odgovore od ispitanika na Krapnju. Očekivano, najvažniji pozitivni učinak turizma na oba otoka predstavljaju prihodi od turizma (za 51 % ispitanika na Zlarinu i 44 % na Krapnju). Na drugom mjestu na Zlarinu su nova radna mjesta (37 % ispitanika), gdje nešto masovniji turizam omogućuje osnovno ili dopunsko zaposlenje, dok je na Krapnju to spomenula tek nekolicina ispitanika. Ostali pozitivni ekonomski učinci turizma koji se javljaju su

promocija otoka kao turističke destinacije, novi projekti (na Zlarinu) i bolja ponuda u trgovini (na Krapnju) (Tab. 6.).

Tablica 6. Najvažniji percipirani pozitivni i negativni učinci turizma na Zlarinu i Krapnju
Table 6 *The most important perceived positive and negative impacts of tourism on Zlarin and Krapanj*

POZITIVNI UČINCI TURIZMA / POSITIVE IMPACTS OF TOURISM	
Zlarin	Krapanj
Prihodi od turizma / income from tourism	Prihodi od turizma / income from tourism
Nova radna mjesta / new working places	Obogaćen društveni život / better social life
Promocija otoka kao turističke destinacije /promotion of the island as a destination	Uređenje objekata i infrastrukture / development of objects and infrastructure
Novi projekti / new projects	Bolja povezanost s kopnom / better connections with mainland
Bolja povezanost s kopnom / better connections with mainland	Otvaranje novih objekata /opening new objects
Veći broj brodskih linija / more boat trips	Nova radna mjesta / new working places
Otvaranje novih ugostiteljskih objekata / opening new bars and restaurants	Promocija otoka kao turističke destinacije /promotion of the island as a destination
Raznovrsna gastronomska ponuda / diverse gastronomic supply	Ponuda u trgovini / supply in the grocery store
Raznovrsnija kulturna ponuda / diverse cultural supply	Bolja policijska zaštita / better police protection
Atmosfera potaknuta većim brojem (mladih) ljudi / Atmosphere due to more (young) people	Atmosfera potaknuta većim brojem (mladih) ljudi / atmosphere due to more (young) people
Razmjena iskustava / cultural exchange	Razmjena iskustava / cultural exchange
Uređenje infrastrukture / development of infrastructure	Oživljavanje tradicije otoka / reviving tradition on the island
Uređenje starih kuća / reconstruction of old houses	Podizanje svijesti o zaštiti okoliša / increase of environmental awareness
	Češći odvoz smeća / more frequent waste disposal
NEGATIVNI UČINCI TURIZMA / NEGATIVE IMPACTS OF TOURISM	
Zlarin	Krapanj
Zagađenje okoliša, odnosno kopna i mora / pollution of environment, land and sea	Povećana količina smeća na kopnu i u moru / increased amount of waste on land and in the sea
Gužve (u trgovini, u pošti, na brodu) / crowds (in shops, in post office, on boat)	Gužva i preveliko opterećenje infrastrukture / crowds and excessive pressure on infrastructure
Povećana buka / increased noise	Povećanje cijena usluga i proizvoda / increase in prices of services and products
Povećanje cijena usluga i proizvoda / increase in prices of services and products	Povećana buka / increased noise

Mijenjanje otočne fizionomije gradnjom vikendica / change in character due to second home construction	Bespravna gradnja kojom se narušava fizionomija otoka / illegal construction degrades island character
Preveliko opterećenje za infrastrukturu otoka / oversized pressure on island infrastructure	Gubitak otočnog identiteta / loss of island identity
Povećana količina malih električnih vozila / increased number of small electric vehicles	Nema negativnih učinaka / no negative impacts
Podređivanje ostalih djelatnosti turizmu / subordination of non-tourism activities	
Neadekvatno ponašanje turista (opijanje, krađe, nepoštivanje) / inadequate tourist behaviour (drinking, stealing, disrespect)	
Preveliki kontrast između života na otoku ljeti i zimi / too large contrast between living on the island in summer and in winter	
Nema negativnih učinaka / no negative impacts	

Na drugom mjestu po zastupljenosti navode se pozitivni sociokulturni učinci turizma. Na Krapnju je drugi po broju odgovora obogaćen društveni život (događanja i druženja) koji navodi čak 42 % ispitanika, a uz to ispitanici na oba otoka navode bolju atmosferu zbog većeg broja ljudi, raznovrsnu kulturnu ponudu vezanu uz otočne manifestacije te razmjenu iskustava i upoznavanje drugih ljudi. Pozitivni okolišni učinci na trećem su mjestu po zastupljenosti odgovora, i to pogotovo uređenje otoka (koje podrazumijeva starije objekte i infrastrukturu) na Krapnju s 38 % odgovora, ali i na Zlarinu u manjem obujmu. Od ostalih odgovora ispitanici navode još i bolju prometnu povezanost i otvaranje novih ugostiteljskih objekata te bolju policijsku zaštitu (posebno na Krapnju). Jedan ispitanik sumirao je odgovore da turizam omogućuje svakom stanovniku da ostvari dodatna primanja u relativno kratkom roku u mjestu u kojem živi (referirajući se na lokalne obrte, trgovinu, ugostiteljstvo i iznajmljivanje smještaja). Ipak, treba napomenuti da određeni dio ispitanika uopće ne vidi pozitivne učinke turizma (6,8 % na Zlarinu i 7,7 % na Krapnju).

Na prvom mjestu po negativnim učincima turizma očekivano se navode okolišni učinci. Većina na oba otoka upućuje na onečišćenje okoliša (otpadom) na kopnu i moru (73 % ispitanika na Zlarinu i 63 % na Krapnju), što potvrđuju i prethodno analizirani odgovori (Tab. 6.). Na drugom su mjestu gužve izazvane turizmom i preveliko opterećenje neadekvatne otočne infrastrukture (35 % ispitanika na oba otoka). Većem broju ispitanika smeta buka (21 % na

Zlarinu i 11 % na Krapnju) te promjena otočne fizionomije putem bespravne i prekomjerne vikendaško-turističke izgradnje.

Jedini negativni ekonomski učinak turizma je povećanje cijena usluga i proizvoda (19 % ispitanika na Krapnju i 16 % na Zlarinu). Negativne sociokulturne učinke spominju tek malobrojni ispitanici, i to nekulturno ponašanje turista (opijanje, krađe, nepoštovanje lokalnog stanovništva), te preveliki kontrast između života na otoku ljeti i zimi (na Zlarinu) i gubitak otočnog identiteta na Krapnju. Važno je napomenuti da 27 % ispitanika na Krapnju i 8 % na Zlarinu smatra da turizam ne izaziva nikakve negativne učinke, a razlika u broju odgovora posljedica je različitog stupnja razvoja turizma, iako je on na oba otoka neusporedivo manji nego na kopnu.

Na pitanje da ocijene ukupni učinak turizma na otok, ispitanici na oba otoka smatraju da turizam ima pretežno povoljan učinak (prosjek odgovora 3,6 na Zlarinu i 3,7 na Krapnju). Pritom čak 62,1 % ispitanika na Zlarinu i 70,3 % na Krapnju smatra da turizam ima povoljan ili izrazito povoljan učinak, a samo 7,8 % na Zlarinu i 4,4 % na Krapnju vidi pretežno negativni učinak. Takva struktura odgovora posljedica je pozitivnih ekonomskih učinaka, gdje je turizam jedina ili glavna ekonomska aktivnost o kojoj ovisi velik broj stanovnika i bez koje bi egzistencija na otoku bila teško ostvariva. Zbog toga su ispitanici tolerantniji prema negativnih okolišnim učincima turizma koji su uglavnom ograničeni samo na ljetnu turističku sezonu, ali time i naglašeniji zbog kontrasta prema zimskom mrtvilu.

Kvaliteta života i budući razvoj turizma

Posljednja skupina pitanja ispitala je stavove o kvaliteti otočnog života (i doprinosu turizma), potencijalnom doseljavanju turista kao rezidenata i viziji budućeg razvoja turizma općenito. Trenutačna kvaliteta života ocijenjena je kao osrednja na oba otoka (prosjek 3,1) te zapravo manji dio ispitanika smatra da je turizam pridonio poboljšanju kvalitete njihova života (prosjek 2,7). Takva struktura odgovora u skladu je sa svijesti ispitanika o pozitivnim i, posebno, negativnim učincima turizma te shvaćanjem da od turizma ne mogu očekivati rješavanje svih svojih problema.

Od ispitanika se očekivalo da se izjasne podržavaju li trajno doseljavanje međunarodnih i domaćih turista na otoke. Doseljavanju su općenito skloniji ispitanici na Zlarinu, gdje ih 68 % podržava doseljavanje stranih turista, a čak 79,6 % doseljavanje domaćih turista (na Krapnju odgovarajući udjeli iznose 48,4 % i 69,2 %). Glavni razlozi zbog kojih podržavaju doseljavanje je porast broja stanovnika (radi sprječavanja depopulacije i izumiranja), naseljavanje praznih

kuća i kulturna razmjena (s inozemnim doseljenicima). Ipak, određen dio ispitanika ne podržava doseljavanje – na Zlarinu se doseljavanju međunarodnih turista protivi 20,4 % ispitanika, a domaćih 9,7 %, dok na Krapnju ti postoci iznose 27,5 % i 15,4 %. Svoje odgovore argumentiraju drukčijim mentalitetom i kulturom doseljenika, nepoštovanjem otočana i njihovih običaja te potencijalnim gubitkom autohtonosti otoka.

U skladu s navedenim i visokim stupnjem ovisnosti o turizmu, ispitanici u vrlo visokom postotku podržavaju daljnji razvoj turizma (prosjeak 4,1) i imaju pozitivan stav prema povoljnim učincima turizma u budućnosti (3,5). Štoviše, lokalno stanovništvo aktivno je uključeno u uređivanje otoka radi unaprjeđenja njegove turističke atraktivnosti. *Važan faktor je motivacija lokalnog stanovništva koje sudjelovanjem na radnim akcijama pridonose uređenju mjesta, plaža i javnih površina pred turističku sezonu* (Intervju Zlarin, 2020). Ispitanici uglavnom smatraju da će se uloga turizma u budućnosti povećavati (prosjeak 3,8) i da će prihodi od turizma rasti (3,7). Ipak, svjesni visoke sezonalnosti i monokulture ljetnog odmorišnog turizma, prevladava visok stupanj slaganja da je potrebno razviti dodatne oblike turizma (prosjeak 4,0) i produljiti turističku sezonu (prosjeak 4,0) (Tab. 7.).

Tablica 7. Stavovi prema razvoju turizma na Zlarinu i Krapnju u budućnosti

Table 7 Attitudes towards tourism development on Zlarin and Krapanj in the future

Izjava / Statement	Zlarin	Krapanj	Ukupno /Total
Uloga i važnost turizma će rasti. Role and importance of tourism will grow.	3,8	3,8	3,8
Povećat će se prihodi od turizma. Income from tourism will increase.	3,7	3,8	3,7
Turizam će imati sve povoljniji učinak na otok. Tourism will have a better impact on the island.	3,4	3,6	3,5
Treba razviti dodatne oblike turizma. Additional types of tourism should be developed.	3,9	4,1	4,0
Treba produljiti turističku sezonu. Tourist season should be prolonged.	4,0	4,0	4,0
Podržavam daljnji razvoj turizma na otoku. I support further development of tourism on the island.	4,1	4,2	4,1

Napomena: Stupanj slaganja s tvrdnjama: (1) nimalo se ne slažem, (2) uglavnom se ne slažem, (3) ne znam/svejedno mi je, (4) uglavnom se slažem, (5) u potpunosti se slažem / Note: The degree of agreement with the statements: (1) do not agree at all, (2) mostly disagree, (3) I don't know/don't care, (4) mostly agree, (5) totally agree

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Istraživanje je pokazalo da se na otocima Zlarinu i Krapnju razvija turizam manjeg opsega, karakterističan za većinu malih hrvatskih otoka (Brkić Vejmelka & Pejdo, 2008; Faričić & Mikuličić, 2010; Šulc & Zlatić, 2014). Dominantni ljetni odmorišni turizam temeljen na klasičnom turističkom proizvodu *sunce i more* na Zlarinu se nadopunjuje nautičkim turizmom, no još uvijek nedostaje snažniji razvoj selektivnih oblika turizma u okviru složenijega otočnog turističkog proizvoda (Brkić Vejmelka & Pejdo, 2008; Đogić & Cerjak, 2015; Faričić & Mikuličić, 2010; Grofelnik, 2012).

Za razliku od drugih malih sredozemnih otoka, posebno otočnih država, koje su planski ulagale velika financijska sredstva u razvoj turizma i njegovo pretvaranje u dominantnu gospodarsku djelatnost (Akis i sur., 1996; Chapman & Speake, 2011; Ioannides, 2001; Pulina & Biagi, 2006), promatrani jadranski otoci imali su pretežno endogeni i spontani razvoj turizma, vođen naporima i ulaganjima lokalnog stanovništva (Faričić & Mikuličić, 2010; Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Unatoč relativno malim receptivnim kapacitetima, pretežno u privatnom smještaju, te malom obujmu turističkih dolazaka i noćenja, društveno-gospodarska važnost turizma iznimno je velika zbog nedovoljne razvijenosti ostalih gospodarskih djelatnosti na otocima (Ioannides, 2001; Kordej-De Villa & Starc, 2020; Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013). Iako većina lokalnog stanovništva primarno radi i zarađuje u drugim gospodarskim djelatnostima, često i na kopnu, značajnom dijelu turizam predstavlja dopunski izvor prihoda (Podgorelec & Klempić Bogadi, 2013) te njegove ekonomske učinke percipiraju vrlo pozitivno. Također, imaju relativno velika očekivanja od turizma, no svjesni su porasta ovisnosti o turizmu i činjenice da turizam ne može riješiti sve otočne probleme.

Kao osnovni razlog diskrepancije između pozitivne percepcije turizma, s jedne strane, i relativno malog broja zaposlenih u turizmu, s druge strane, predstavlja činjenica da je turizam na Zlarinu i Krapnju visoko sezonska aktivnost koja ne omogućuje puno zaposlenje i dostatan prihod za životne potrebe većem broju stanovnika tijekom cijele godine, nego dopunu dohotka kućanstva koji se primarno ostvaruje izvan otoka i/ili u drugim djelatnostima ili mirovini (Van Roggen & Zlatić, 2013; Zlatar, 2010). Valja napomenuti da bez povećanja obujma turizma i smanjenja njegove sezonalnosti nije moguća promjena u smjeru veće zaposlenosti i prihoda od turizma, a to je vrlo teško izvedivo u okviru postojećega koncepta ljetnoga odmorišnog turizma. Povećanje obujma turizma vrlo je upitno s obzirom na sadašnji broj radno aktivnog stanovništva, a snažnije doseljavanja s kopna i veće investicije koje bi došle izvan otoka vjerojatno bi

izazvale reakciju lokalnog stanovništva te time smanjile pozitivnu percepciju turizma (Kordej de Villa & Slijepčević, 2023). Nadalje, porast obujma turizma bez adekvatnog razvoja infrastrukture mogao bi ugroziti održivost turizma (Bramwell, 2003). S druge strane, smanjenje sezonalnosti teško je ostvarivo bez razvoja drugih (selektivnih) oblika turizma koji su manje osjetljivi na klimatske uvjete (toplo more) – ponajprije ruralnog i sportskog. To, međutim, nije moguće bez snažnijeg razvoja turističke ponude koja bi privukla motivirane turiste na otoke i omogućila im sadržajan boravak na otocima nekoliko dana, za što je također potrebna inicijative dijela otočana koji bi se time bavili. Stoga se pretpostavlja da će se u bližoj budućnosti nastaviti sadašnji trendovi u turizmu, bez intenzivnijeg povećanja obujma turizma.

Važno je napomenuti da se turizam na Zlarinu i Krapnju odvija u uvjetima ubrzane depopulacije (Nejašmić, 1992; 1999a; Nejašmić & Mišetić, 2006), ali i vikendaštva, u kojem sudjeluje veliki broj odseljenih stanovnika. *Puno lokalnog stanovništva umire, a njihove se kuće prodaju i pretvaraju u vikendice* (Intervju Krapanj, 2020). Tako se otoci pretvaraju u rezidencijalno-turistički prostor s vrlo visokom sezonalnošću korištenja te velikim razlikama između ljetne živosti i zimskog mrtvila. Dio ispitanika stoga s radošću dočekuje ljeto i turiste kao priliku za druženje i upoznavanje s ljudima te izuzetno pozitivno ocjenjuju socijalne učinke turizma, što nije uvijek slučaj u turističkim područjima (Šulc, 2016). Iako su Zlarin i Krapanj još uvijek pošteđeni intenzivnije prekomjerne gradnje i transformacije otočnoga krajolika, s rastom pritiska turizma, ispitanici postaju sve svjesniji njegovih negativnih okolišnih učinaka. Iako su još uvijek slabije izraženi nego na susjednom kopnu, počinju sve više smetati lokalnom stanovništvu koje doživljava otoke kao čist i očuvan životni prostor te ga takvim žele zadržati i u budućnosti (Šulc & Zlatić, 2014).

Rad je ispunio oba cilja definirana na početku; utvrđen je stupanj povezanosti lokalnih ekonomskih aktivnosti s turizmom te je istražena percepcija turizma od lokalnog stanovništva na primjeru dvaju malih sjevernodalmatinskih otoka. No na temelju rezultata ne može se donijeti jednostrani zaključak o održivosti turizma, za što je potrebno provesti detaljnije istraživanje okolišnih, sociokulturnih i ekonomskih učinaka turizma (Bramwell, 2003; Triarchi & Karamanis, 2017; Weaver, 2006).

Saznanja dobivena ovim istraživanjem mogla bi se primijeniti i na druge otoke sličnih obilježja u Hrvatskoj i na Europskom Sredozemlju, posebno na male otoke smještene u blizini kopna i/ili dobro prometno povezane sa srednjim i većim urbanim centrima na kopnu, pri čemu je važnija vremenska dostupnost centara nego fizička udaljenost (npr. brzim brodovima i trajektima). To se posebno odnosi na otočne prostore u kojima nije došlo do gradnje velikih

smještajnih kapaciteta i planskog razvoja masovnog turizma, poput malih zadarskih i dubrovačkih otoka te pojedinih malih otoka u Italiji, Španjolskoj i Grčkoj. S druge strane, rezultati bi zasigurno bili potpuno drukčiji na slabije prometno povezanim otocima i/ili onima znatnije udaljenim od kopna, gdje je manje moguća redovita cirkulacija otočnog stanovništva na kopno, kao i učestaliji odlazak vikendaša na otoke (npr. južni kvarnerski otoci, vanjski zadarski otoci, Vis, Lastovo, Mljet...). Stoga se preporučuje provedba sličnog istraživanja na takvim udaljenijim i slabije povezanim otocima radi istraživanja percepcije turizma i njegovih učinaka od lokalnog stanovništva te istraživanje kvalitete života povezane s turizmom.

Autorski doprinosi:

N. Grabovac: konceptualizacija istraživanja, metodologija, provedba terenskog istraživanja, istraživanje literature, pisanje – priprema izvornog rada

D. Spevec: metodologija, istraživanje literature, programska obrada, validacija, pisanje završna verzija.

I. Šulc: metodologija, istraživanje literature, programska obrada, nadzor, validacija, pisanje – završna verzija.

Sukob interesa: Autori izjavljuju da nema sukoba interesa.

LITERATURA I IZVORI

Akinci, Z. & Kasalak, M. A. (2016). Management of Special Interest Tourism in Terms of Sustainable Tourism, in: Avcikurt, C. et al. (eds.): *Global Issues and Trends in Tourism*, St. Kliment Ohridski University Press, Ohrid, 177–190.

Akis, S., Peristianis, N. & Warner, J. (1996). Residents' attitudes to tourism development: the case of Cyprus. *Tourism Management*, 17(7), 481–497. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(96\)00066-0](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(96)00066-0).

Andriotis, K. (2001). Strategies on Resort Areas and their Life Cycle Stages. *Tourism Review*, 56(12), 40–43, <https://doi.org/10.1108/eb058355>.

Andriotis, K. (2003). Coastal Resorts Morphology: The Cretan Experience. *Tourism Recreation Research*, 28(1), 67–76. <https://doi.org/10.1080/02508281.2003.11081387>.

Andriotis, K. (2004). The Perceived Impact of Tourism Development by Cretan Residents. *Tourism and Hospitality Planning and Development*, 1(2), 1–22, <https://doi.org/10.1080/1479053042000251061>.

Andriotis, K. (2006a). The Cretan Resort Cycle: From Wealthy Explorers and Cruisers to Mass Tourism, u: Dixit, K. (ed.): *Promises and Perils in Hospitality and Tourism Management*, Aman Publications, New Delhi, 261–280.

Andriotis, K. (2006b). Hosts, Guests and Politics: Coastal Resorts Morphological Change. *Annals of Tourism Research*, 33(4), 1079–1098. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2006.04.003>.

Bramwell, B. (2003). Mass Tourism, Diversification and Sustainability in Southern Europe's Coastal Regions, in: Bramwell, B. (ed.): *Coastal Mass Tourism: Diversification and Sustainable Development in Southern Europe*, Channel View Publications, Clevedon, 1–31.

Brkić Vejmelka, J. & Pejdo, A. (2008). Mogućnosti razvoja održivog turizma na Ravi, u: Faričić, J. (ur.): *Otok Rava*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 531–550.

Butcher, J. (2003). *The Moralisation of Tourism*, Routledge, London.

Butler, R. W. (1998). Rural recreation and tourism, in: B. Ilbery (ed.): *The Geography of Rural Change*, Longman, Harlow, 211–232.

Butler, R. (1980). The Concept of a Tourist Area Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources. *Canadian Geographer*, 24, 5–12. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.1980.tb00970.x>.

Casasnovas, A. & Sanso-Roselló, A. (2010). The Tourist Area Life Cycle and the Unit Roots Test. A New Economic Perspective for a Classic Paradigm in Tourism, Universitat de les Illes Balears, Departament d'Economía Aplicada, *DEA Working Papers*: 38.

Chapman, A. & Speake, J. (2011). Regeneration in a mass-tourism resort: The changing fortunes of Bugibba, Malta. *Tourism Management*, 32, 482–491. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.03.016>.

Clarke, J. (1997). A framework of approaches to sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 5(3), 224–233.

Cooper, C. & Hall, C. M. (2008). *Contemporary Tourism: An International Approach*, Elsevier.

Čavlek, N., Bartoluci, M., Prebežac, D., Kesar, O., Hendija, Z., Bilen, M., Mikulić, J., Tomašević, A. & Čižmar, S. (2011). *Turizam: ekonomske osnove i organizacijski sustav*, Školska knjiga, Zagreb.

Defilippis, J. (2001). O gospodarskom razvoju hrvatskih otoka. *Sociologija sela*, 39(1-4), 83–95. <https://hrcak.srce.hr/file/147678>

Đogić, I. & Cerjak, M. (2015). Percepcija lokalnih dionika o mogućnostima razvoja hrvatskih otoka – primjer otoka Cresa. *Journal of Central European Agriculture*, 16(1), 259–276, <https://doi.org/10.5513/JCEA01/16.1.1576>.

Državni zavod za statistiku (2005). *Naselja i stanovništvo u RH 1857. – 2001.* (CD-ROM), Zagreb.

Državni zavod za statistiku (2013). *Popis stanovništva 2011.* <https://dzs.gov.hr/istaknute-teme-162/popisi-stanovnistva-2/popis-stanovnistva-2011/196>, 21.5.2024.

Državni zavod za statistiku (2022a). *Prvi rezultati popisa 2021.* <https://popis2021.hr/>, 12.7.2022.

Državni zavod za statistiku (2022b). *Turizam – baza podataka.* https://web.dzs.hr/PXWeb/Menu.aspx?px_language=hr&px_type=PX&px_db=Turizam, 12.7.2022.

Državni zavod za statistiku (2022c). *Statističke informacije u 2022.* www.dzs.hr, 21.5.2024.

Državni zavod za statistiku (2023). *Popis 2021.: konačni rezultati.* <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>, 21.5.2024.

Duplančić Leder, T., Ujević, T. & Čala, M. (2004). *Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of Adriatic Sea determined from the topographic maps at the scale of 1:25000.* *Geoadria*, 9(1), 5–32. <https://doi.org/10.15291/geoadria.127>.

Erotokritakis, K. & Andriotis, K. (2006). Residents' perceptions towards tourism in a rural Cretan community, *International Conference of Trends, Imapcts and Policies on Tourism Development, Crete, Greece*, 15-18 June 2006.

Faričić, J. & Mikuličić, D. (2010). Turizam – jezgra suvremene aktivnosti na Istu i Škardi, u: Faričić, J. (ur.): *Otoci Ist i Škarda*, Sveučilište u Zadru, Zavod za prostorno uređenje Zadarske županije, Matica hrvatska – Ogranak u Zadar i Hrvatsko geografsko društvo – Zadar, Zadar, 751–766.

Garay, L. & Cànoves, G. (2011). Life Cycles, Stages and Tourism History. The Catalonia (Spain) Experience. *Annals of Tourism Research*, 38(2), 651–671. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.12.006>.

Google Earth. (2022). *Google Earth* (Earth version 7.3.4), Google, 12.7.2022.

Grofelnik, H. (2012). Elektroenergetski lokalni ugljikov otisak turizma na otocima Cresu i Lošinju. *Geoadria*, 17(2), 235–244. <https://hrcak.srce.hr/95638>

Hall, C. M. (2005). *Tourism: Rethinking the Social Science of Mobility*, Prentice-Hall, Harlow.

Hall, C. M. (2008). *Tourism Planning, 2nd Edition*, Prentice-Hall/Pearson Education, Harlow.

Intervju Krapanj (2020). Polustrukturirani intervju proveden na području otoka Krapnja

Intervju Zlarin (2020). Polustrukturirani intervju proveden na području otoka Zlarina

Ioannides, D. (2001). The dynamics and effects of tourism evolution in Cyprus, u: Apostolopoulos, Y., Leontidou, L., Loukissas, P. (eds.): *Mediterranean Tourism: Facets of socioeconomic development and cultural change*, Routledge, London i New York, 129–145.

Jenner, P. & Smith, C. (1993). *Tourism in the Mediterranean*, Economist Intelligence Unit, London.

Kobašić, A., Džubur, H. & Lucijanović, L. (1997). *100 godina suvremenog hotelijerstva u Dubrovniku*, Turistička zajednica Grada Dubrovnika, Dubrovnik.

Kordej de Villa, Ž. & Slijepčević, S. (2023). Impact of COVID-19 on Croatian island tourism: a study of residents' perceptions. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 36(2), 2142631. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2142631>.

Kordej-De Villa, Ž. & Starc, N. (2020). On the Rim of Croatia and Croatian Development Policies, in: Starc, N. (ed.): *The Notion of Near Islands The Croatian Archipelago*, Rowman & Littlefield, Landham, New York, 215–248.

- Lajić, I. (1992). *Stanovništvo dalamtinskih otoka. Povijesne i siveimen značajke depopulacije*, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb. <https://hrcak.srce.hr/file/310563>
- Lajić, I., Podgorelec, S. & Babić, D. (2001). *Otoci – ostati ili otići? Studija o dnevnoj cirkulaciji sa šibenskih otoka*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb. <https://hrcak.srce.hr/file/205707>
- Lajić, I. & Mišetić, R. (2006). *Otočni logaritam: aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na jadranskim otocima*, Institut za migracije i narodnosti – Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, Zagreb.
- Letica, Z. (2000a). Djetinjstvo korčulanskog turizma (I. dio). *Godišnjak grada Korčule*, 5, 249–288.
- Letica, Z. (2000b). Djetinjstvo korčulanskog turizma (II. dio). *Godišnjak grada Korčule*, 6, 395–432
- Lončar, N. & Klempić Bogadi, S. (2016). *Geografska obilježja Šibenskih otoka*, u: Skračić, V. (ur.): Toponimija Šibenskog otočja, Sveučilište u Zadru, Zadar, 7–40.
- Lukić, A. (2009). *Tipologija ruralnih područja Hrvatske – geografski aspekt*, Doktorska disertacija, Geografski odsjek PMF-a, Zagreb.
- Nejašmić, I. (1991). *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*, Globus nakladni zavod i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Nejašmić, I. (1992). Promjene u dobno-spolnom sastavu stanovništva istočnojadranskog otočja. *Acta Geographica Croatica*, 27, 15–34.
- Nejašmić, I. (1998). Croatian islands – the role of demographic features in tourism development. *Hrvatski geografski glasnik*, 60, 17–30.
- Nejašmić, I. (1999a). Demogeografske značajke hrvatskog otočja, u: Smoljanović, M., Smoljanović, A., Nejašmić, I.: *Stanovništvo hrvatskih otoka*, Zavod za javno zdravstvo županije Split-sko-dalmatinske, Split, 427–458.
- Nejašmić, I. (1999b). Uloga turizma u diferenciranom demografskom razvitku otočnih naselja: primjer srednjodalmatinskog otočja. *Hrvatski geografski glasnik*, 69, 37–52.

- Nejašmić, I. & Mišetić, R. (2006). Stanovništvo otoka Visa. *Geoadria*, 11(2), 283–309.
- Nejašmić, I. (2008). *Stanovništvo Hrvatske: demogeografske studije i analize*, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb
- Nejašmić, I. (2013). Demografsko starenje na hrvatskim otocima. *Migracijske i etničke teme*, 29(2), 141–168, <https://doi.org/10.11567/met.29.2.2>
- Oreja Rodríguez, J. R., Parra-López, E. & Yanes-Estévez, V. (2008). The sustainability of island destinations: Tourism area life cycle and teleological perspectives. The case of Tenerife. *Tourism Management*, 29, 53–65. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.04.007>.
- Page, S. J. (2009). *Tourism Management (Third edition)*, Elsevier.
- Podgorelec, S. & Klempić Bogadi, S. (2013). *Gradovi potopili škoje – promjene u malim otočnim zajednicama*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb.
- Pulina, M. & Biagi, B. (2006). Regional public policy and tourism life cycle: the case of Sardinia, *46th Congress of the European Regional Science Association University of Thessaly (Volos, Greece)*, 30 August – 3 September 2006.
- Registar otoka, (2024). Početno, <https://registar-otoka.gov.hr/>, 21.5.2024.
- Republički zavod za statistiku (1982). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo, tabele po naseljima, općina Šibenik, Zagreb.
- Starc, N. & Stubbs, P. (2014). No island is an island: participatory development planning on the Croatian islands. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 9/2, 158–176. <https://doi.org/10.2495/SDP-V9-N2-158-176>
- Šulc, I. (2016). *Modeli razvoja turizma u Južnoj Dalmaciji*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek, Zagreb.
- Šulc, I. (2017). Distorted life cycle on post-socialist Adriatic islands: Using the example of Mljet, Croatia. *Acta Turistica*, 29(1), 33–73. <https://doi.org/10.22598/at/2017.29.1.33>.
- Šulc, I. & Zlatić, M. (2014). Demographic Challenges to Sustainability on Small Adriatic Islands: The Case Study of Ilovik, Croatia. *Sociologija i prostor*, 52(1), 3–22. <https://doi.org/10.5673/sip.52.1.1>.

- Triarchi, E. & Karamanis, K. (2017). The evolution of alternative forms of tourism: a theoretical background. *Business & Entrepreneurship Journal*, 6(1), 39-59.
- Turistička zajednica (TZ) Krapanj-Brodarica, (2022). Opće informacije, <https://visit-krapanjbrodarica.com/>, 12.7.2022.
- Turistička zajednica (TZ) Zlarin, (2022). Plovidbeni red, <https://www.tz-zlarin.hr/informacije/plovidbeni-red/>, 12.7.2022.
- Turner, R. K. (1993). Sustainability: Principles and practice, in: Turner, R. K. (ed.): *Sustainable Environmental Economics and Management*, Wiley, Chichester, 3–36.
- Van Roggen, E. & Zlatić, M. (2013). Spatial Analysis of the Sustainability of Small Communities: A Case Study on the Island of Ilovik, Croatia. *Hrvatski geografski glasnik – Croatian Geographical Bulletin*, 75(2), 29–40, <https://doi.org/10.21861/HGG.2013.75.02.02>
- Veraja, S. (2001). Pregled turističkog razvoja Elafitskih otoka. *Geoadria*, 6, 57–69. <https://hrcak.srce.hr/file/14751>
- Vidučić, V. (2001). Održivi razvoj otočnog turizma Hrvatske. *Naše more*, 54(1-2), 42–48. <https://hrcak.srce.hr/13166>
- Vukonić, B. (2005). *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb.
- Weaver, D. (2006). *Sustainable Tourism: Theory and Practice*, Elsevier.
- Williams, S. (2009). *Tourism Geography: a New Synthesis*, Routledge, London.
- Zlatar, J. (2010). Odrednice turističke djelatnosti u smjeru održivog razvoja – primjer mjesta Povelja na otoku Braču. *Sociologija i prostor*, 48(2), 247–272.
- Zupanc, I., Opačić, V. T. & Nejašmić, I. (2001). Utjecaj turizma na demografska kretanja hrvatskih otoka. *Acta Geographica Croatica*, 35, 133–146. <https://hrcak.srce.hr/83076>